

KADIN HAKLARI KUŞATMA ALTINDA

Yasemin ÖZDEK
Yakın Doğu Üniversitesi

Özet: Bu çalışmada kadın haklarını tehdit eden güncel eğilimler tartışılmaktadır. Günümüzde kapitalist ataerki yeniden yapılanmakta, cinsiyete dayalı eşitsizlikler güçlenmekte, kadınların 20. yüzyılda kazandığı haklar ihlal edilmektedir. Çalışma, kadınların sosyal haklarını ortadan kaldıran neoliberal politikaları, üreme haklarını ihlal eden nüfus siyasetini, anti-feminist ve eşitlik karşıtı ideolojilerin güçlenmesini, kadın haklarına karşı örgütlenen dinlerarası aileci muhafazakar koalisyonu ve dinsel ataerki hukuku canlandıran stratejileri analiz etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kadınların insan hakları, toplumsal cinsiyet, sosyal haklar, üreme hakları, çok hukukluluk, neoliberal muhafazakarlık.

Women's Rights Under Siege

Abstract: In this study, the current tendencies threatening women's rights are discussed. Today, capitalist patriarchy is reconstructing, gender based inequalities are deepening, and women's rights gained in the 20th century are being violated. The study analyzes neoliberal policies attacking women's social rights, the population policies against women's reproductive rights, the growth of anti-feminist and anti-egalitarian ideologies, inter-religious pro-family conservative coalition organized against women's rights, and the strategies which revitalize religious patriarchal laws.

85

Keywords: Women's human rights, gender, social rights, reproductive rights, legal pluralism, neoliberal conservatism.

GİRİŞ

Kadınların uluslararası hukuktaki insan hakları, azımsanmayacak bir birikim oluşturuyor. Ne var ki, kadınların kâğıt üstünde geçerli hukuksal hakları ile gerçekliğin bilgisi arasında bir uçurum mevcut. Bu uçurum, son yıllarda daha da büyüdü, derinleşti. Kapitalizmin neoliberal dönemi kadınlar için yeni bir zorlu devreyi açtı: Kadın hareketinin tarihsel kazanımlarını geri alan piyasacı, özelleşmeci, cinsiyetçi ekonomik ve sosyal politikaları gündeme soktu; erkek egemenliğini güçlendiren, kadın özgürlüklerini geriletken yeni muhafazakarlığı beraberinde getirdi; cinsiyetçiliği inançla meşrulaştıran dinsel ideolojilerin etkisini oldukça artırdı.

Kadınların hukuksal açıdan eşit özne olarak kabul görüp hak elde etmeye başlamaları, güçlü toplumsal mücadelelere ve büyük siyasal altüst oluşlara sahne olan 20. yüzyılın getirdiği bir kazanımdır. Bu yüzyıl boyunca kadınlar, feminist mücadelenin ve devrimci-reformcu eşitlikçi diğer toplumsal mücadelelerin sonucunda, bugünkü haklarını elde etmiştir. Ne var ki, 21. yüzyıl başında kadınların insan hakları çok yönlü bir kuşatma altındadır. Günümüzde sermaye egemenliği, eşitsiz toplumsal ilişkileri tahkim edecek şekilde ataerki kapitalizmi restore ediyor. Kapitalizmin giderek derinleşen ekonomik ve siyasal krizlerine karşı devreye sokulan egemen politikalar, ataerki sistemi sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendiriyor. Bir önceki yüzyılda erozyona uğratılan ataerki, 21. yüzyıl başında daha güçlenerek dönüşüyor. Nihai olarak sermaye birikimini artıran ve cinsiyete dayalı hiyerarşileri kuvvetlendiren bu restorasyonda kadınların payına, önceki tarihsel mücadelelerin mirası olan haklarının gaspedilmesi düşüyor.

Bu çalışma, içinde yaşadığımız dönemin hakim siyaseti neoliberal muhafazakarlığın kadın haklarını kuşatan belli başlı boyutlarını ele almayı amaçlıyor, kadınların 20. yüzyıl boyunca

gelişen haklarının bugün nasıl geçersizleştirildiğini sergilemeye ve değerlendirmeye çalışıyor. Çalışma, günümüzün siyasal pratiğini ele almadan önce, 20. yüzyılın hak kazanımlarının bir bilançosunu özetleyerek başlıyor. İkinci bölümde ise, kadın haklarına yönelik bugünkü tehditler işleniyor. Bu tehditlerin bir boyutu, kadın emeğini değersizleştiren neoliberal politikaların kadınların sosyal haklarına saldırısıdır. Bir başka boyutu, günümüzde uygulanan doğum yalıtı nüfus siyasetinin kadınların cinsel haklarını ve üreme özgürlüklerini yok etmesidir. Kadın-erkek eşitliği düşüncesini reddeden güncel ideolojik yaklaşımlar da, kadın haklarının altının oyulmasına katkıda bulunan bir başka olgudur. Dinsel muhafazakâr grupların ataerkil aileci politikalar ekseninde uluslararası düzeyde kurdukları ittifakın yükselişi ise, kadın haklarını geriletken bir dinamik olduğu gibi, yeni toplumsal cinsiyet rejiminde dinin oynadığı kritik rolü de yansıtmaktadır. Bununla ilintili bir başka tehdit, ataerkil gelenekleri ve dinsel hukuku canlandıran egemen politikalarıdır. Çalışmada kadın haklarını kuşatan bu dinamikler ele alınacaktır.

I. KADINLARIN 20. YÜZYIL KAZANIMLARI: BİR BİLANÇO

20. yüzyıl, kadınlar açısından önemli kazanımların elde edildiği bir dönem oldu. Ataerkinin ağırlığı altında ezilen kadın cinsi, erkeklerle eşitlik doğrultusunda en büyük dönüşümü 20. yüzyılda elde etti. Kadınların hak elde etmeye başlaması, feminizmin ilk dalgasının yükselişine koşut biçimde gelişti.¹ Bu devre 19. yüzyıl ortalarında başlayıp 20. yüzyılın ilk onyıllarını kapsar. Yarım asırdan fazla süren, çeşitli sınıflardan kadınları içeren ve dünyanın birçok ülkesine yayılan bu dönemin kadın hareketleri, hem aile içinde, hem de kamusal alanda erkeklerle eşit olmanın mücadelesini vermiştir.

19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden feminizmin birinci dalgasının haklar alanındaki başlıca meyvesi, kadınların hukuk önünde eşitlik hakkının ve siyasal eşitliğin kabulü olmuştur. Kadın hareketinin etkisiyle, kadınları aşağılayan ve erkeklerin vesayeti altına alan eski yasalar değiştirilmiş, kadınların medeni ve siyasal hakları tanınmıştır. 19. yüzyıl ortalarından itibaren yükselen kadınların oy hakkı hareketi, 20. yüzyıl başlarında kadınların seçme ve seçilme hakkının dünyanın birçok ülkesinde tanınmasını sağlamış, kadınların eşit yurttaş kimliği kabul edilmiştir.² Buna ek olarak, kadınların eğitim ve çalışma hakkı tanınmış, evlilikte kadın-erkek eşitliğini sağlamaya yönelik olarak da pek çok ülkenin aile hukuku reformdan geçirilmiştir.

20. yüzyıl başlarında gerçekleşen cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik reform dalgasından önce kadınlara karşı ayrımcı yasalar yürürlükteydi. Üniversiteler ve bazı öğrenim kurumları kadınlara açık değildi ve kadınların bazı mesleklerde çalışma hakları yoktu.³ Bu yüzden eğitim hakkı ve çalışma hakkı, kadın hareketinin temel talepleri arasında yer almıştır. 20. yüzyıl başlarına kadar pek çok ülkenin medeni kanunu evli kadını kocasının vesayeti altında tutmuş, hatta kadının kocasına itaat görevini açıkça belirtmiştir.⁴ Bu yüzden 19. yüzyılda feminizmin ilk dalgası yükselirken kadınlar evlilikte kocanın kadına üstünlüğünü öngören yasal statülerine de karşı çıkmışlar, evli kadının durumu köleliğe benzetilmiş, reform isteyen kadınlar arasında *evlilik=kölelik* söylemi yayılmıştır (Yalom, 2002: 195).⁵ Bu mücadele, 19. yüzyılın son yarısında

1 Her ne kadar kadınların bazı hak kazanımları 1789 Fransız Devrimine kadar geriye uzansa da, bu devrim sırasında kadınlara tanınan haklar kalıcı olamamıştır (Cliff, 1981: 26).

2 Kadınlara seçme hakkı ilk olarak ABD'nin Wyoming eyaletinde 1869'da kabul edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde sadece 4 devlet kadınlara seçme hakkını tanımıştır: 1893'te Yeni Zelanda, 1902'de Avustralya, 1906'da Finlandiya ve 1913'de Norveç kadınların oy hakkını kabul etmiştir (Karamustafaoğlu, 1970: 28). Rusya da devrimden sonra kadınlara siyasal hakları tanıyan devletlere katılmış ve 1918 Anayasası kadınların seçme ve seçilme hakkını kabul etmiştir (m. 64).

3 19. yüzyılda işçi kadınların sanayide çalışmasına bir engel yoktur, tersine kapitalistler emek gücünün ucuzluğu nedeniyle kadın işçileri tercih etmiştir. Fakat o dönemde kadınlara öğretmenlik, doktorluk, gazetecilik, hukukçuluk, tüccarlık gibi serbest mesleklere girme hakkı tanınmamıştır. Bu yüzden 19. yüzyılda feminist hareketin temel mücadele alanlarından biri, kadınların bu mesleklere girme hakkını elde etmek olmuştur (örneğin bkz. Mahaim vd., 1992: 36-37).

4 Örneğin Çarlık Rusya'sında kadının kocaya itaat ödevi yasayla öngörülmüştür (Reich, 1989: 208).

5 1848'de ABD'de kadınların eşit haklar mücadelesinin ilk döneminde açıklanan Duygular Bildirisi (*Dec-*

ABD ve İngiltere’de evli kadınlara bazı medeni hakları kazandırmıştır.⁶ Aile hukukunun eşitlikçi bir doğrultuda reformdan geçirildiği asıl dönem 20. yüzyıl olmuş, yüzyıl boyunca aile hukuku reformu dünyaya yayılmıştır. Bu reform dalgası ile kadınlar boşanma hakkı, eşini seçme hakkı, kendi mallarını idare etme hakkı, eşit miras hakkı gibi medeni hakları elde etmiştir.

20. yüzyıl başındaki aile hukuku reformunun öncüsü İskandinavya ülkeleri olmuş, bu reformu 1915’teki evlilik reformuyla ilk olarak İsveç uygulamaya koymuştur (Therborn, 2004: 73-74).⁷ Ardından gelen 1917 Rus Devrimi, Rusya’da aile hukukunu köktenci bir değişime uğratmıştır: Boşanma kolaylaştırılmış, eşlerden birinin isteği üzerine boşanma hakkı kabul edilmiş, dinsel nikah zorunluluğu kaldırılmış, eşlere eşit haklar verilmiş, aile soyadını ortak olarak seçme hakkı tanınmış, evlilik içi-evlilik dışı çocuk ayırımına son verilmiştir (Goldman, 1993: 49 vd.; Cliff, 1981: 159 vd.). Bolşevik Devriminin aile ve cinsiyet ilişkilerinde kurduğu model, daha sonra sosyalizme geçen diğer ülkelerde takip edilmiştir. Kadınların medeni haklarının tanınmasında ikinci büyük dalga İkinci Dünya Savaşı ertesinde gelmiş, cinsiyet eşitliği ilkesi Doğu Asya’ya, Batı ve Akdeniz Avrupa’sına, Balkanlar’a yayılmıştır. Savaş sonrasında yeni yasalar kadınların hukuk önünde eşitliğini benimsemiş, cinsiyet eşitliği ilkesi anayasalara girmiştir. Örneğin Yugoslavya (1946), Bulgaristan (1947), Romanya (1948), anayasalarında cinsiyet eşitliği ilkesini kabul etmiştir (Kaser, 2008: 115-116). Batı Almanya’nın 1949 Anayasası da kadın ve erkeğin hukuk önünde eşitliğini tanımıştır. Bazı Avrupa ülkelerinde aile hukukunun kadınlara karşı ayrımcı kurallardan arındırılması çok daha geç olmuştur. Örneğin Fransa’da evli kadının ev işlerini yapmaya zorunlu olmaması 1975’te kabul edilmiş, aile mülkünün yönetiminde eşlerin eşit haklara sahip kılınması 1985’te tanınmıştır (Bock, 2004: 285). 1968 hareketi, çeşitli Avrupa ülkelerinde 1970-80’lerde ailede eşitlikçi yasaların çıkarılmasının itici gücü olmuştur. Bu yıllarda bir dizi Avrupa devleti, aile hukukundan ataerkil normları kaldırmıştır. Böylece, ailede baba-koca üstünlüğünü tanıyan yasaların Avrupada tasfiye süreci, 20. yüzyılın son dönemlerine kadar uzanmıştır.

Bu özetle de görüldüğü gibi, 20. yüzyıl ataerkinin erozyona uğradığı bir yüzyıldır. Bu değişimin arkasındaki toplumsal güçler ise, feminist kadın hareketi, sosyalist emek hareketi, seküler liberalizm ve ulusal kalkınmacı hareketlerdir (Therborn, 2004: 76-77).⁸ Ataerkinin aşınmasında 20. yüzyıldaki sekülerleşmenin rolü büyüktür, sekülerleşme değişimi mümkün kılan güçlerden biridir. Aile hukukunun reformdan geçirilerek kadına eşit hakların verilmesi, dinsel aile hukuku normlarından kopuş ile gerçekleşmiştir. Böylelikle 20. yüzyılın devrimci ve reformcu toplumsal hareketleri, yüzyıllardır süregelen ağır ataerkil ilişkilerin aşındırılmasında önemli bir aşama kaydetmiştir. Kadınların 19. yüzyılda eşit haklardan yoksun olarak erkeklerin vesayeti altında yaşadığını göz önüne aldığımızda, 20. yüzyılın kazanımlarını azımsamak mümkün değildir.

Hukuk önünde biçimsel eşitlik bakımından kadınlar önemli kazanımlar sağlamış olsa da, maddi eşitliğin kazanılmasında aynı ilerlemenin sözkonusu olmadığı açıktır. Kapitalist ataerkiyi geriletecek sosyal hak kazanımları cılız kalmış, kadın-erkek toplumsal kalıplarında cinsiyete da-

laration of Sentiments), o dönemdeki evlilik hukukunun eşitsizliğini şöyle yansıtmıştır: “Eğer evli ise, erkek kadını hukukun gözünde sivil ölü (medeni haklardan yoksun) hale getirir. Kadının bütün mülkiyet hakkını, hatta kazandığı ücreti bile ondan alır. ... Evlilik anlaşmasında kadın kocasına itaat etme sözünü vermeye zorlanır, erkek kadının... efendisi olur - hukuk, kadını özgürlüğünden yoksun bırakma ve cezalandırma gücünü erkeğe verir.”

6 ABD’de 1869-1887 arasında 33 eyalet, evli kadınlara mülkleri üzerinde tasarruf hakkını vermiştir (Yalom, 2002: 191). İngiltere’de 1870’de evli kadınların kendi mülklerini ve gelirlerini idare etmelerini sağlayan yasa çıkarılmış, 1882’de evli kadın sözleşme yapma, dava açma, mülkünü satma, armağan ve vasiyet etme haklarını kazanmıştır (s. 189-190). İngiltere’de 19. yüzyıl ortalarında boşanma da kolaylaştırılmış, 1857’de boşanma davaları dini mahkemelerden alınıp seküler mahkemelere aktarılmıştır (s. 189).

7 İsveç’i diğer İskandinav ülkeleri takip etmiştir. 20. yüzyıl başında İskandinavya ülkelerinde kadın hareketi güçlüdür (Bkz. Therborn, 2004: 79-82).

8 Kadın haklarını tanıyan ulusal hareketlere örnek olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya ve Afrika’da bağımsızlıklarını kazanan ülkelerin anayasalarında cinsiyet eşitliğini benimsemeleri, doğum kontrolünü uygulamaları ve cinsiyet ilişkilerinde uyguladıkları reformlar gösterilebilir. Atatürk’ün reformları da kadın haklarını tanıyan ulusal kurtuluş hareketlerine erken tarihli bir örnektir.

yalı hiyerarşi ve işbölümü aşılammıştır. Elde edilen sosyal hakların bir kısmı eril nitelik taşımış, kadını annelik ve ev kadını toplumsal rollerinden özgürleştirmemiştir. İşçi sınıfının sosyal hak mücadelelerinde de kadının ikincilliği düşüncesi tam olarak sarsılmamış, özellikle erken dönem işçi sınıfı mücadelesinde sosyal hak talepleri cinsiyetçi bir anlayışla biçimlenmiştir.

İşçi sendikalarının 19. yüzyıldan itibaren talep ettiği *aile ücreti*, eril sosyal haklara tipik bir örnektir. 20. yüzyılda sosyal devletlerin uyguladığı başlıca sosyal politika araçlarından biri olan aile ücreti, ailenin geçiminden erkeğin, evişlerinden ise kadının sorumlu olduğu cinsiyete dayalı geleneksel işbölümüne uygun düşer. Eş ve çocuk desteğini kapsayan ve ailenin reisi olarak erkek işçiye verilen aile ücreti, erkeğin ücretiyle ailesini geçindireceği varsayımına dayanmıştır. Gerçekte, 19. yüzyıldan itibaren erkek işçilerin aile ücretini talep etmesinde emek pazarında kadın işçilerle rekabet koşulları belirleyici olmuştur. 19. yüzyılın vahşi emek pazarında kadınların ucuz emek gücü nedeniyle tercih edildiği koşullarda işsiz kalan erkek işçiler kadın işçilerin eve geri gönderilmesini desteklemiş, bu doğrultuda ataerkil sendikalar aile ücreti talebini kadın işçilerle rekabetin bir aracı olarak yükseltmiştir (Goldman, 1993: 28). 20. yüzyıl başında aile ücreti talebi yaygınlaşmış, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ileri kapitalist ülkelerde aile ücreti bir sosyal devlet mekanizması olarak kurumsallaşmıştır.⁹

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında biçimlenen iş yasaları da kadınlara karşı ayrımcı bir nitelik taşımıştır. Kadınları “koruyucu” olarak sunulan iş yasaları, gerçekte kadınların istihdam olanaklarını kısıtlamış, onları işgücü piyasasından kısmen dışlamıştır. Örneğin, kadınların gece işlerinde çalışmasının yasaklanması, kadınları ağır çalışma koşullarından koruyucu olarak sunulmuştur. Oysa bu tür yasaların çıkarılmasının ardındaki asıl saik, işgücü piyasasında erkek işçilerle yarattığı rekabetten dolayı kadınların çalışmasının kısıtlanmasıdır. Bu tür yasalar da kadınların eve geri gönderilmesini teşvik etmiş, annenin ve gelecek kuşakların korunması düşüncesiyle savunulmuştur (Crenshaw, 1995).¹⁰

88

İşçi sendikalarının 19. yüzyılın son çeyreğine kadar kadınları dışlayan ataerkil bir politika izledikleri tarihsel bir gerçektir (Brenner, 2012: 34). Buna karşılık kadın hareketleri çalışma hakkını talep etmiştir. Eşit işe eşit ücret hakkı, 19. yüzyıl sonlarında kadınların ücretli çalışmaya ilişkin temel talebi olmuştur. Bunun yanında, anneliğe dayalı sosyal politika önerileri de kadın hareketlerinin erken evresinde öncelikli bir yer tutmuştur. 20. yüzyıl başlarında feministler arasında anneliğin sosyal bir işlevi olduğu ve devlet tarafından korunup desteklenmesi gerektiği düşüncesi etkili olmuştur. Bu dönemde her kesimden kadın hareketleri annelerin haklarını içeren bir sosyal politikayı desteklemiş, doğumdan önce ve sonra ücretli doğum izni, genel ve devlet destekli annelik sigortası, yoksul annelere devlet desteği gibi talepleri yükseltmiştir. Bu taleplerin sınırlı bir bölümü 20. yüzyıl başında Avrupa’da kabul edilmiştir. Böylelikle uygulamaya giren ilk sosyal politikalar kadınların annelik rolünü korumaya odaklanmış, kadın cinsini ilgilendiren sosyal hakların bir kısmı *annelik hakları* biçiminde şekillenmiştir. Bu haklar arasında işçi kadınlara doğum izni, annelik ödeneği, muhtaç annelere yardım gibi sosyal politika araçları yer almıştır. 1880-1890’larda bazı Avrupa ülkelerinde ücretli doğum izni ve annelik parası ile başlayan annelik hakları, 20. yüzyıl başında Avrupa’ya yayılmıştır.¹¹ Bu hakların kabulünde devletlerin izlediği doğum yanlısı politikalar da etkili olmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşında milyonlarca er-

9 Örneğin İngiltere’de aile ücreti 1942 tarihli Beveridge Raporunda öngörülmuş, 1945’te bir yasa tasarısıyla parlamentoya sunulmuştur (Bock, 2005: 393). İçinde yaşadığımız dönemde, diğer sosyal haklar gibi aile ücreti de neoliberal sosyal politika reformlarıyla gündemden düşmektedir.

10 19. yüzyıl sonlarında kadın hareketleri bu tür “koruyucu” yasalara karşı çıkmıştır. Örneğin Clara Zetkin 1889’da yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir: “Biz kadınlar, ...kadınların çalışmasına getirilecek herhangi bir kısıtlamayı kesin olarak protesto ediyoruz... hiçbir şekilde koruma istemiyoruz” (Foner, 2012: 67).

11 Annelere ücretli doğum izni ile ilgili ilk uygulamalar, 1890’larda ortaya çıkmıştır: 1891’de İngiltere ve Portekiz’de, 1900’de İsveç’te 4 haftalık, 1892’de Norveç’te 6 haftalık annelik izni yürürlüğe girmiştir. Ücretin yaklaşık yarısına tekabül eden annelik parası ise, ilk olarak Almanya (1883) ve Avusturya’da (1887) ödenmeye başlamıştır (Bock, 2004: 196). 1915’te Norveç’te çocuklarını tek başlarına yetiştiren annelere devlet desteği verilmeye başlanmış, ayrıca sigortalı işçilerin sigortalı olmayan eşleri de annelik parasından yararlanmaya başlamıştır (s. 199).

keğın savaşa gitmesi ve ölmesi, devletleri anneliği teşvik eden politikalara yönlendirmiş, doğum yardımları arttırılmış, kadınlar hem işçi hem anne olmaya teşvik edilmiştir (Bock, 2005: 389).

20. yüzyıl başında kadınların karşılıksız eviçi emeğini sorunsallaştıran sosyal hak önerileri de gündeme gelmiştir. Örneğin 20. yüzyıl başında bazı feministler ev işinin karşılığının ödenmesini, anneliğin bir iş olarak kabul edilip ücretlendirilmesi gerektiğini, annelik için *adil ücret* ödenmesini savunmuştur (s. 377-378). Bu talepler devletlerce kabul edilmemiş, onun yerine ataerkil sendikaların ve muhafazakârların savunduğu eril aile ücreti uygulamaya girmiştir. Evişinin ve anneliğin ücretlendirilmesi talebi, kadının görünmeyen emeğinin görünür ve değerli kılınması, karşılıksız kalmaması bakımından bugün için de güncelliğini ve önemini yitirmemiştir.

Modern sosyal devletlerin erken dönemi de ailecilik temeline dayanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası sosyal politikalar, erkeğin evin geçimini sağladığı, kadının ev kadını olduğu aile modelini kabul etmiştir. Devletlerin sosyal hizmetleri üstlenmeye başlaması, kadın istihdamının artmasına paralel olarak daha geç gündeme girmiştir. Örneğin İskandinav ülkelerinin aile hizmetlerine öncelik vermeye başlaması, 1970'lerde başlamıştır. Dolayısıyla, kadını ücretsiz ev emekçisi konumundan özgürleştirmeye yönelik kreş, çocuk yuvası, yaşlı ve hasta bakımevi gibi sosyal hizmetler, 1970'lere kadar pek yaygınlaşmamıştır. Avrupadaki sosyal devletlerin çoğunda da ailecilik ilkesi kabul edilmiş, devlet pek az yerde çocuk bakımı hizmetlerini üstlenmiştir (Esping-Andersen, 2011: 107). 20. yüzyılın sosyal devletlerinde bakım işi esas olarak aileye-kadına devredildiğinden kadınlar çoğunlukla erkeğin ücretine ve onun sosyal haklarına bağımlı kalmıştır. Sosyal devletlerin tanıdığı sosyal hakların sahibi esas olarak erkekler olmuş, kadınlar tam zamanlı çalışan eşleri üzerinden dolaylı yararlanıcılar olarak sosyal haklara ulaşabilmiştir (Özateş, 2015: 36). Kadınların işgücü piyasasına katılması da erkeklerle eşit koşullara sahip oldukları anlamına gelmemiş, kadınlar işgücüne katılrsa bile, ikincil çalışanlar olarak güvencesiz, kısmi, düzensiz ve daha ucuz emek gücü olarak istihdam edilmiştir. Kısacası, sosyal devlet modeli ataerkil kapitalizmin kadın emeğinin çifte sömürüsüne dayanan yapısında kökten bir değişim yaratmamıştır. Kapitalist sınıf, kadın emeğinin hem işyerindeki ücretli, hem eviçindeki ücretsiz biçimlerinden kâr elde etmeye devam etmiştir: Sermaye birikiminde bir yandan işgücü piyasasında daha ucuz ve güvencesiz emek gücü olarak kadın emeğinden yararlanılmış, diğer yandan ücretli emek gücünün yeniden üretimi için gereken bakım emeği kadınlarca bedava karşılanmıştır.

20. yüzyılın sosyal devlet modeli, kadın emeğinin evde ve işte çifte sömürüsüne son vermemiş olsa da, sosyal hizmetlerin geliştiği ülkelerde kadınların yüklerinin hafiflediği de bir gerçektir. Çocuk bakımı, hasta bakımı, yaşlı bakımı gibi konularda sosyal hizmetleri güçlü olan sosyal devletler, kadınların ücretli çalışmaya girmesini olanaklı kılmış ve devletin sağladığı sosyal güvenceler kadınları evliliğe daha az bağımlı hale getirmiştir. Ayrıca sosyal devletlerin çocuklara tanıdığı sosyalleşme olanakları da kadınların bağımlılığını azaltmıştır (Lefaucheur, 2005: 414). Sosyal devletlerin getirdiği bu değişimde işçi sınıfının yanısıra kadın hareketi de pay sahibidir. Hem işçi sınıfından hem de orta sınıftan kadınlar, sosyal devletin bazı kurumlarının gelişmesi için mücadele etmiş, devletin sağlık ve eğitim hizmetlerinin gelişmesi için baskı yapmış, çocuklara okulda ücretsiz yemek, hamile kadınlara, annelere ve çocuklara ücretsiz sağlık hizmeti için kampanyalar düzenlemiştir. Bu anlamda kadınlar sosyal hakların kazanılmasında siyasi mücadeleden ayrılmaz bir parçası olmuştur (Walby, 2016: 259-262, 310). Feminizmin birinci dalgasının 20. yüzyıl başında verdiği sosyal haklar mücadelesi, 1970'lerde feminizmin ikinci dalgası tarafından da sürdürölmüştür. 1970'lerin feminizmi, esas olarak sosyal demokrat karakterdedir ve liberal feminizmin bireysel haklar ve fırsat eşitliği taahhüdüne bağlı kalsa da onun ötesine geçmiş; çalışan kadınların sorunlarının çözümleri için aktif bir devleti talep etmiş; çifte gün yükünü kolaylaştırmayı, bakım emeğini sosyalleştirmeyi, kamu hizmetlerinin gelişmesini, çalışan kadınların ve annelerin emek piyasasındaki durumunu iyileştirmeyi gündeme almıştır (Brenner, 2014: 34). Bunun yanında, parasız kürtaj, parasız doğum kontrolü gibi üreme haklarının mücadelesi de 70'li yıllarda verilmiştir. Kısacası, 1970'lerden itibaren sosyal hakların kazanılmasında ve sosyal devletlerin güçlenmesinde işçi sınıfının yanında feministlerin de katkısı vardır. Buna paralel olarak, sosyal devletler yalnız işçi sınıfının yaşam koşullarını iyileştirmekle kalmamış,

aynı zamanda cinsiyet ilişkilerini de dönüştürmüştür. Bakım emeğini sosyal hizmet kurumlarıyla destekleyen, kadını işgücü piyasasına çeken ve sosyal güvence sağlayan sosyal devletler, kadının bağımsızlaşmasına katkıda bulunarak geleneksel ataerkil aile ilişkilerini aşındıran bir rol oynamıştır.

20. yüzyılın sosyalist toplumlarında kadınların sosyal hakları, kapitalist refah devletlerinde olduğundan daha gelişkin biçimde uygulanmıştır. Çocuk bakımı kreşlerle daha çok desteklenmiş, kadınlar işgücü piyasasına daha fazla katılmış, eğitim olanaklarından daha geniş biçimde yararlanmış ve yaygın olarak prestijli mesleklerde yetişmiştir. Ne var ki, cinsiyete dayalı geleneksel işbölümünü ortadan kaldırmakta geçmiş sosyalist toplumlar da başarılı olamamıştır. Kadınlar iyi eğitim görmüş ve işgücüne katılmış olsa bile, çocuk bakımı ve ev işlerinden birinci derecede sorumlu görülmeye devam etmiştir. Sosyalist toplumlarda cinsiyete dayalı işbölümünün sürdürülmesi, geleneksel ataerkil ideolojik koşullandırmaların kırılmamasından kaynaklanmıştır (Tekeli, 1982: 127). Bu durumun bir yansıması olarak evişinin toplumsallaştırılması yeterli ölçüde sağlanamamış; kreşler, kamusal çamaşırhaneler, ortak yemekhaneler gibi toplumsal hizmetler yetersiz kalmıştır. Ev işinin yeterli ölçüde toplumsallaştırılmayıp aileye-kadına devredilmesi, kadının *ev köleliğinden* kurtuluşunu sağlamak için (kreşler, ortak yemekhaneler, çamaşırhaneler, çocuk yuvaları, bakım merkezleri gibi) komünal kurumlarla evişlerini sosyalleştirmeyi öngören sosyalist doktrin ve programdan uzaklaşılmasının bir sonucu olmuştur.¹² Yine de, sosyalist toplumlarda sosyal hizmetler kapitalist toplumlarda olduğundan çok daha fazla gelişmiştir ve bu ülkelerde kadınları eşit bir düzeye getirmeyi hedefleyen bir ideoloji hakimdir. Bu durum, sosyalist toplumlarda kadın hakları bakımından kapitalist toplumlara göre daha ileri bir düzeye erişilmesini sağlamıştır. Sosyalist toplumlarda kadın haklarını ilerletmek için gösterilen çabalar, 20. yüzyılda ataerkinin dünyada erozyona uğratılmasına önemli katkıda bulunmuştur. Sosyalist ülkeler, İkinci Dünya Savaşı sonrası Birleşmiş Milletler'de (BM) kadın gündeminin yaratılmasında ve kadın hakları bakımından uluslararası standartların geliştirilmesinde de rol oynamıştır. Kadın örgütlerinin kimi önerileri BM gündemine sosyalist ülkeler aracılığıyla taşınmıştır.¹³

BM'nin kuruluşundan itibaren kadınlarla ilgili kurumsal yapılar oluşturulmuş ve kadın hakları alanında bazı uluslararası sözleşmeler imzalanmış olmakla birlikte,¹⁴ bu konudaki asıl gelişme 1970'lerde gerçekleşmiştir. 1970'lerde yükselen feminizm BM'de de yankısını bulmuş, BM çatısı altında kadın haklarının uluslararası hukuku geliştirmiştir. BM tarafından 1979'da kabul edilen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi, kadınların haklarını evrensel bir uluslararası hukuk belgesinde toplayarak güvenceye almıştır. BM'nin Dünya Kadın Konferansları da kadın hakları normlarını ilerletmiştir. Bir başka önemli gelişme olarak 1993'te Viyana'da gerçekleştirilen Dünya İnsan Hakları Konferansında kadın hakları ile insan hakları bağlantısı kurulmuş,¹⁵ özellikle kadına yönelik eviçi şiddet bir insan hakları sorunu olarak tanımlanmıştır. Bu Konferansın ardından Kadınlara Karşı Şiddetin Ortadan Kaldırılması Bildirgesi (1993) BM tarafından ilan edilmiştir. BM'nin kadın hakları alanında evrensel ölçekte norm

12 Sosyalizmde ihtiyaçların komünal kurumlarla karşılanacağına ve böylelikle kadının *ev köleliğine* son verileceğine ilişkin Lenin'in açıklamaları için bkz. Lenin, 2010. Stalin döneminde yeniden aileyi güçlendirmeye yönelik muhafazakâr politikalara geri dönülmüştür.

13 Örneğin Birleşmiş Milletler'in 1975 yılını Uluslararası Kadın Yılı ilan etmesinin arkasında komünistlerin inisiyatifi vardır. Bu öneri komünist kadın örgütleri tarafından gündeme getirilmiş ve Romanya aracılığıyla BM Kadının Statüsü Komisyonu'na sunulmuştur. Komisyon öneriyi kabul etmiş ve BM Genel Kurulu'na sunmuştur. Bunun sonucunda 1975 yılı Uluslararası Kadın Yılı olarak ilan edilmiştir (Therborn, 2004: 76).

14 Birleşmiş Milletler'de kadın hakları konusundaki ilk sözleşmelere örnek olarak Kadınların Siyasal Hakları Sözleşmesi (1952), Evli Kadınların Vatandaşlığı Hakkında Sözleşme (1957), Evliliğe Rıza, Asgari Evlilik Yaşı ve Evliliklerin Kaydedilmesi Hakkında Sözleşme (1962) belirtilebilir.

15 Vienna Declaration and Programme of Action (1993). Viyana Bildirisinin bir yeniliği *kadınların insan hakları* terimini kullanıma sokmasıdır. Bildiri, kadınların haklarını evrensel insan haklarının bir parçası olarak kabul eder (I, par. 18). Kamusal alan-özel alan ayrımı yapılmadan kadına yönelik şiddetin bir insan hakları sorunu olarak kabul edilmesi, Bildirinin bir başka önemli yönünü oluşturur (II, par. 38).

geliştirme sürecine bölgesel düzeyde kadın hakları belgelerinin üretilmesi eşlik etmiştir. Bugün Amerika, Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarında kadın haklarını tanıyan çeşitli uluslararası belgeler bulunmaktadır. Kısacası, 20. yüzyılın özellikle son çeyreği kadınların insan hakları hukukunun gelişmesinde ciddi adımların atıldığı bir dönem olmuştur.

Halen dünyanın 189 ülkesi tarafından onaylanmış olan Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW), günümüzde kadınların hakları konusunda temel belge olarak kabul edilmektedir. Bu sözleşme, kadınların diğer haklarının yanısıra, ekonomik, sosyal ve kültürel haklarına da yer vermiştir. Kadınların sosyal haklarını düzenleyen Sözleşmenin III. bölümünde eğitim, çalışma, sosyal güvenlik, sağlık hakkı gibi haklar yer almıştır. Örneğin, kadınların çalışma yaşamında eşitliğini sağlamak amacıyla CEDAW bir dizi hakkı tanımıştır (m. 11): Kadınların mesleğini ve işini serbestçe seçme, iş güvenliği, mesleki eğitim, ücretli izin, eşit değerde işe eşit muamele ve eşit ücret vb. Sözleşme, devletlere çocuk bakım kurumları kurma ve geliştirme ödevini de yüklemiştir (m. 11/2-c). Kadınların sağlık hakkı bağlamında, devletin kadınlara hamilelik dönemi, doğum dönemi ve doğum sonrası dönemde ücretsiz sağlık hizmeti verme ödevi, hamilelik ile emzirme döneminde devletin kadınlara yeterli besin sağlama ödevi tanınmıştır (m. 12/2). Sözleşmenin düzenlediği sosyal haklara bir başka örnek, kırsal kesimde yaşayan kadınların haklarıdır. Bu bağlamda, kadınların “konut, sağlık, elektrik ve su temini, ulaşım ve haberleşme konularında yeterli yaşam standartlarından yararlanma haklarını sağlamak” da devletlere ödev olarak yüklenmiştir (m. 14/h). CEDAW’ın düzenlediği bu ve benzer sosyal hakların dünyanın birçok ülkesi bakımından hala bir ideal olmaktan öteye gidemediği kuşkusuz bir gerçekliktir. Böyle de olsa, pek çok devletin taraf olduğu CEDAW, kadın örgütlerinin mücadelesinde önemli bir hukuksal dayanak olmaya devam etmekte, dünya kadınları için ortak bir kazanım oluşturmaktadır. CEDAW’da ifadesini bulan hakların 1970’li yılların kadın hareketlerinin yükselttiği talepler olduğunu da unutmamak gerekir. Bu sözleşmedeki pek çok düzenleme, dönemin kadın hareketlerinin isteklerine paraleldir: CEDAW’ın kadın-erkek eşitliğini biçimsel eşitliğin ötesine taşıyan *maddi eşitlikçi* yaklaşımı,¹⁶ kadınlar yararına pozitif ayrımcılık politikasını kabul etmesi,¹⁷ devletlere ataerkil önyargılar ve geleneklerle mücadele görevini yüklemesi,¹⁸ kadınlara karşı ayrımcılığa hem kamusal hem de özel alanda son vermeyi hedeflemesi, feminist taleplerin pozitifleşmesine örnek olarak vurgulanmaya değer.

1970’lerin kadın hareketi, kadınların üreme özgürlüğünün (*reproductive freedom*) mücadelesini de vermiştir. Kadının bedeni üzerinde kendi kararının belirleyici olmasını esas alan üreme özgürlüğü bağlamındaki haklar; çocuk sahibi olup olmamaya ve çocuk sayısına özgürce karar verme hakkını, cinsel sağlık ve üreme sağlığı hakkını, kürtaj, doğum kontrolü ve cinsel eğitim gibi hakları içerir. Bu haklar, yoksul kadınlara devlet desteğini gerektiren biçimde sosyal haklar olarak savunulmuş, yoksul kadınların güvenli kürtaja erişimi de dahil olmak üzere üreme sağlığı ve cinsel sağlık hizmetlerine erişim hakkını kapsamıştır (Brenner, 2012: 298-299). Kadın hareketlerinin formüle ettiği üreme hakları BM’nin gündemine de taşınmış ve 1994’te Kahire’de düzenlenen Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansında kabul edilmiştir.¹⁹ Daha sonra üreme

16 CEDAW, hem hukuksal (*de jure*) eşitliği (m. 2), hem de fiili (*de facto*) eşitliği (m. 4) sağlamayı hedeflemiştir.

17 CEDAW’a göre, kadınlar ve erkekler arasında *de facto* eşitliği sağlamak için, taraf devletler *geçici özel önlemler* alabilir (m. 4). CEDAW Komitesi’nin de belirttiği gibi, “geçici özel önlemlerin amacı, fiili ya da maddi eşitliğin elde edilmesini sağlamaktır” (CEDAW Komitesi’nin 25 No’lu Genel Tavsiyesi 2004, par. 23. Metin için bkz. Ayata vd., 2010: 95-104). CEDAW Komitesi, 5 No’lu Genel Tavsiyesinde (1988) de, eğitim, ekonomi, siyaset ve istihdam alanlarında kadınlara olumlu eylem, öncelik hakkı, kota sistemleri gibi geçici özel önlemlerin uygulanmasını tavsiye etmiştir (s. 108). Bu türden kadınlara yönelik olumlu eylem (*affirmative action*) programları, feminist hareketin bir kazanımı olarak 1970’li yıllarda kurum-sallaşmıştır.

18 CEDAW, kadın ve erkeğin kalıplaşmış hiyerarşik rollerine dayalı önyargıları ve gelenekleri ortadan kaldırma amacına ulaşmak için, devletlere kadın ve erkeğin sosyal ve kültürel davranış kalıplarını değiştirme ödevini yüklemiştir (m. 5/1).

19 Bkz. United Nations, *Report of the International Conference on Population and Development* (Cairo, 5-13

hakları bir Afrika insan hakları sözleşmesine dahil olmuştur: Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartına Ek Afrika Kadın Hakları Protokolü (2003), sınırlı da olsa, kadınların bazı üreme haklarını tanımıştır: Kadınların doğurganlıklarını kontrol etme hakkı; çocuk sahibi olup olmaya, sahip olacağı çocukların sayısına ve sıklığına karar verme hakkı; istediği doğum kontrol yöntemini seçme hakkı gibi haklar bu protokole yer almıştır (m. 14).²⁰ Görüldüğü gibi, üreme hakları kadınların insan haklarının bir parçası olarak pozitifleşme sürecindedir. Kadınların insan hakları 20. yüzyılın son dönemlerine değin gelişmeye devam etmiştir. Afrika Protokolünde kadınların barış hakkının (m. 10) ve kadınların gıda güvencesi hakkının (m. 15) formüle edilmesi, kadınların yeni haklarının örnekleridir. Amerika kıtasında ise, her kadının hem kamusal, hem özel alanda şiddetten özgür olma hakkı yeni bir uluslararası sözleşmenin konusu olmuştur.²¹ 20. yüzyıl kadınların insan haklarının hukuksal düzlemde daha gelişkin bir kataloguyla kapanırken, gerçeklikte bu hakların ihlali giderek büyümektedir. Kadınların hak kazanımları, yeni bir saldırı dalgasıyla karşı karşıyadır.

II. KUŞATMA ALTINDA

20. yüzyıl boyunca gelişen kadın hakları, 21. yüzyıl başında ciddi tehditlerle kuşatılmış durumdadır. Kadın haklarını geriletken birbiriyle ilişkili birkaç etken sözkonusudur. Bu etkenlerin başlıcası, 1980 sonrasında neoliberal ekonomi politikalarının uygulamaya girmesi ve halen uygulanmaya devam etmesidir. Sermaye birikimini yoğunlaştırmaya yönelik bu politikalar, kadınların ekonomik ve sosyal haklarının devasa ihlallerini de beraberinde getirmiştir. Devletlerin izlediği nüfus siyaseti, kadınları baskı altına alan ikinci bir etken olarak kadın bedeni üzerindeki devlet kontrolünü yoğunlaştırmakta, cinselliği denetlemekte ve üreme haklarını yoksaymaktadır. Kadınların sosyal haklarına, üreme haklarına ve cinsel haklarına ters düşen egemen politikalar ataerki ilişkileri güçlendirmekte, toplumsal cinsiyet eşitliği doğrultusunda sağlanan ilerlemeleri ortadan kaldırmaktadır. Günümüzde kadın-erkek eşitliğine karşı yükselen ideolojik itirazlar da, erkek egemen politikalara meşruiyet kazandırmaya yönelmektedir. Kadın-erkek eşitliğini reddeden dinsel sağ akımlar, kadınların kazandığı mevzileri geriletmek için dünya çapında organize biçimde faaliyet yürütüp etkili olurken, diğer yandan ataerki gelenekler ve dinsel aile hukuku dünyanın birçok ülkesinde yeniden canlandırılmaktadır. Aşağıda, kadınların eşit özne konumundan giderek daha fazla geriye düşmesine yol açan bu etkenler ele alınacaktır.

1. Neoliberal Politikalarla Kadınların Sosyal Haklarının İhlali

1980'lerde başlayan kapitalizmin neoliberal safhası, kadınların kazanımlarını geri almaya yönelik politikaları beraberinde getirmiş ve ataerkiyi güçlendirmiştir. Neoliberal politikalarla sosyal devletler tasfiye sürecine girmiş, kamu hizmetleri özelleştirilmiş ve ticarileştirilmiş, piyasalar kuralılaşdırılmış, sosyal haklar budanmış ve vahşi kapitalizm koşullarına geri dönüş başlamıştır. Bu politikalar eşitsizlikleri her yönden derinleştirmiş, ekonomik eşitsizlikler gibi cinsel ve ırksal eşitsizlikleri de artırmıştır. Bir yandan sosyal devletlerin tasfiyesi, diğer yandan sosyalist sistemlerin yıkılışı, alt ve orta sınıftan kadınların maddi refah düzeyini düşürmüş, yaşamlarını güvencesizleştirmiştir. Neoliberal kapitalizmin dünyada egemenliğini kurması ve sağ ideolojilerin yükselişe geçmesi, kadınların 20. yüzyıl kazanımlarını tehdit altına sokmuştur.

September 1994), New York, 1995. Konferansta kabul edilen üreme hakları arasında, bütün çiftlerin ve bireylerin çocukların sayısına, doğum yeri ve zamanına özgürce karar verme hakkı, bunu yapabilecek bilgiye ve araçlara sahip olma hakkı, üreme sağlığı ve cinsel sağlık açısından en yüksek standarda erişim hakkı, üremeyle ilgili kararları ayrımcılığa, baskı ve şiddete uğramadan verme hakkı gibi haklar bulunmaktadır (bkz. s. 40 vd.).

20 Afrika Protokolününün 14. maddesi hakkında bir inceleme için bkz. Durojaye ve Murungi, 2014.

21 Bkz. 1994 tarihli Kadınlara Yönelik Şiddetin Önlenmesi, Cezalandırılması ve Ortadan Kaldırılmasına Dair Amerikan Devletleri Sözleşmesi, m. 3. Kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi amacıyla başka yeni uluslararası belgeler de kabul edilmiştir. Örneğin bkz. Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi (2011), Kadınlara ve Çocuklara Karşı Şiddetin Ortadan Kaldırılması Üzerine ASEAN Bildirisi (2013).

ABD ve İngiltere gibi gelişmiş kapitalist ülkelerde 1970'lerin sonunda başlayan, 1980'lerde dünyaya yayılan devleti küçültme operasyonlarıyla, sosyal devletin kadınlara sağladığı olanaklar da ortadan kaldırılmıştır: Kamusal çocuk yuvaları ve bakım merkezleri kapatılmış ya da özelleştirilmiş, kamu kadrolarında güvenceli çalışan kadınlar işlerini kaybetmiş, yoksul kadınların sosyal yardımları eksilmiş, bekâr annelere verilen yardımlar kesilmiştir. Bu politikalarla kadınların bağımsızlığı azaltılmış; kadınlar evliliğe, yani bir erkeğin ücretine bağımlı olmaya teşvik edilmiştir. Sosyal güvenlik sisteminin özelleşmesi de, cinsiyetçi işbölümü nedeniyle kadınların aleyhine bir sonuç doğurmuştur: Kamusal sosyal güvenlik sisteminin tasfiye edilmesinden doğan boşluğun aile tarafından doldurulması hedeflenmiş, yani engelli, hasta, yaşlı gibi bakıma muhtaç aile bireyleri için hane içindeki kadının karşılıksız bakım emeği talep edilmiştir. Böylelikle kamusal sosyal güvenlik hizmetlerinin yerine kadının ücretsiz bakım emeğinin geçirilmesi amaçlanmıştır. Bu durumun sonucu ise, kadınların bir bölümünün ücretli çalışmayı bırakmak zorunda kalması ve eve geri dönüşüdür. Kısacası neoliberal sosyal politika reformu, erkeğin eve ekmek getirdiği, kadının ise ev kadını olduğu geleneksel ataerkil aile modeline geri dönüşü teşvik etmiştir.

Aileci politikalar, 1980'li yıllardan bu yana neoliberal reformların bir parçası olmuştur. Devleti küçültmeye yönelik yeni ekonomi politikaları, aileyi güçlendirmeye yönelik muhafazakâr söylem eşliğinde uygulanmış ve feminizmin aşındırdığı ataerkil aile ideolojisi son yıllarda yeniden canlandırılmıştır. ABD'de Reagan döneminden itibaren neoliberal politikalara aileci ideoloji eşlik etmiş, geleneksel ataerkil aile savunularak feminizmin kazanımlarına saldırılmıştır. Neomuhafazakârlar, feministlerin eşit muameleye dayalı cinsiyet eşitliği vizyonuna, kadınlara yönelik olumlu eylem programlarına ve kürtaja karşı çıkmıştır (Eisenstein, 1988: 117). Yeni sosyal politika reformunda evlilik merkezi bir yer tutmuştur. ABD ve İngiltere'de yeni sosyal politikanın ilk hedef aldığı kesim bekâr anneler olmuş, aile değerleri gündeme getirilmiş, solumsuzlukla suçlanan bekâr annelere ödenen yardımlar kesilmiştir. ABD'de uygulanan sosyal programlar ataerkil aileyi restore etmeyi amaçlamış, evliliği ve babanın aile reisliğini teşvik etmiş, babalara yeni haklar tanımıştır. Gündemdeki yeni refah politikası yoksul annelerin erkeklere bağımlı olmasını öngörmekte, bağımsızlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olan maddi kaynakları ortadan kaldırmakta, kadınları evliliğe zorlamaktadır (Mink, 2001).

Neoliberal politikalar kadının yalnız eviçi emek sömürsünü yoğunlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda ücretli çalışmasını da esnekletirmiş, güvencesizleştirmiş ve ucuzlatmıştır. Kadınların kısmi zamanlı çalışma biçimlerine çekilmesi, neoliberal politikaların bir unsurudur. Kadınların eviçinde ücretsiz çalışmasıyla piyasaya ücretli çalışması uyumlulaştırılmaya çalışılmakta, bu yüzden kadınlar yarı zamanlı çalışmaya teşvik edilmektedir. Böylelikle kadınların işgücü piyasasına katılımı sağlanmaktadır, ancak kadın istihdamı güvencesiz, düşük ücretli, sosyal haklardan yoksun, bazen kayıt dışıdır. İstihdamın bu eğreti niteliğinden dolayı, kadın istihdamı artmasına rağmen kadın yoksulluğu da artmaktadır.²² Günümüzde dünyanın her yerindeki kadınlar enformel sektörde çalışmanın kural haline gelmesiyle düşük ücretli, vasıfsız, güvencesiz işler alanında çalışmaya zorlanıyor ve *yoksulluğun feminizasyonu* olgusundan da anlaşıldığı üzere yeni yoksullar içindeki en büyük kitleyi oluşturuyor. Özetle, neoliberal dönemde sermayenin kâr oranlarını artırması, kadınların çifte sömürsünden geçiyor: Kadınlar bir yandan ücretsiz bakım emekleriyle, diğer yandan işgücü piyasasının en güvencesiz kesimi olarak çifte sömürsüye maruz kalıyor. Neoliberal kapitalizm, kadınları hane içinde ücretsiz bakım işi ile ücretli emek piyasasındaki mesleki faaliyetlerini uzlaştırmaya çalışan, bir günün içinde iki işgünü yaşayan *süper kadınlara* dönüşmeye zorluyor (Moreno, 2006: 381). Açık ki, neoliberal kapitalizmin toplumsal cinsiyet rejiminin maddi temelinde, sermaye birikimi için kadın emeğinin çifte sömürsünün yoğunlaştırılması yatıyor.

2. Nüfus Politikalarıyla Kadınların Üreme Özgürlüğünün Yoksayılması

22 1990'lı ve 2000'li yıllarda işgücü piyasalarında erkek istihdamı gerilerken, kadın istihdamı dünya çapında artmıştır. Kadın istihdamındaki bu artış, kırılğan, güvencesiz ve eğreti işlerde gerçekleşmektedir (Hirata, 2011: 90-91).

Kadın emeğinin sömürüsünü yoğunlaştıran politikalara, kadın bedenine müdahale eden, cinselliğini denetleyen ve kadınların üreme özgürlüğünü yoksayan doğumcu politikalar eşlik ediyor. Kürtaj yasakları, doğum kontrolünün sınırlanması, cinsel eğitimin kısıtlanması gibi kadınların cinsel haklarına ve üreme özgürlüklerine yönelik ihlaller son yıllara damgasını vuruyor. Kürtaj karşıtı ve doğum yanlısı politikalara geçilmesi sonucunda bazı ülkelerde kürtaj topyekûn yasaklanmış, bazı ülkelerde belirli koşullara bağlanarak sınırlanmıştır. Örneğin ABD'de Yüksek Mahkemenin 1973'te kürtajı anayasal bir hak olarak tanıyan kararına (*Roe v. Wade*) rağmen, kürtaj hakkının altını oyan bir dizi uygulama gündeme girmiştir: Kürtaj hizmetlerine erişimi zorlaştırma stratejisi izlenmiş, 1980'lerden günümüze değin ABD'de kürtajı engellemeye yönelik yüzlerce taktik uygulanmıştır: Eyalet yasalarıyla kürtaj için bekleme süresi, danışma seansları, kürtajın zararları üzerine eğitim, küçüklerin ebeveynine bildirilmesi gibi koşullar dayatılmış, tıbbi personelin vicdani-dinsel nedenlerle kürtaj ve gebelik önleme hizmetlerini reddetmesine izin verilmiştir (Chamberlain, 2013: 11). ABD'de kürtaj karşıtı resmi politikalara aşırı sağcı grupların kürtaj kliniklerine ve doktorlara yönelik şiddet eylemleri eşlik etmiştir. Kundaklamalar, bombalamalar, asit saldırıları, tehditler ve cinayetler 1980'li yıllarda başlamış, 1990'larda da devam etmiştir. Örneğin Ocak 1983-Mart 1985 arasında kliniklere karşı 300'ün üzerinde eylem yapılmıştır (Chamberlain and Hardisty, 2000: 9 vd.). Şiddet eylemleri kürtaj kliniklerinin kapanmasında etkili olmuştur. Yakın tarihli tehditler kürtaj kliniklerine yönelik saldırıların bitmediğini ortaya koyarken, diğer yandan kürtajı ve doğum kontrolünü önlemeye yönelik yeni yasal kısıtlamalar devreye girmeye devam etmektedir (Redmond, 2013).

Bugün pek çok ülkede kürtaj hizmetlerine erişimi zorlaştırma stratejisi uygulanırken, Avrupa ülkelerinde de kürtaj kısıtlamaları yaygınlaşıyor. Birkaç örnek vermek gerekirse, Polonya'da 1990'lı yıllarda kürtaj hakkı önemli ölçüde kısıtlanmış ve sadece bazı istisnai hallerde kürtaja izin verilmiştir. Macaristan'da 2000'de, Letonya'da 2003'de, Slovakya'da 2009'da, Almanya'da 2010'da kürtaja yeni kısıtlamalar getirilmiştir. Dahası, son dönemde kürtajı tamamen yasaklayan ülkeler de vardır: Örneğin, El Salvador'da 1998'de kürtaj yasağının bütün istisnaları kaldırılmıştır. Nikaragua'da da 2006'da tüm istisnalar kaldırılarak kürtaj tamamen yasaklanmıştır.²³ Ayrıca, gebeliğin başladığı andan itibaren ceninin yaşam hakkını tanıma eğilimi anayasalarda belirlemeye başlamıştır.²⁴ Böylelikle annenin değil, *embriyonun yaşam hakkını* tanıma eğilimi güçlenmekte, hatta embriyonun yaşam hakkı annenin yaşamına tercih edilmektedir.

Doğum yanlısı politikalar, devleti yönetenlerin çok çocuk isteyen sözlerine de yansımaktadır: Cumhurbaşkanı Erdoğan pek çok konuşmasında her aileden enaz 3 çocuk talep ettiğini yinelemiştir.²⁵ Rusya'da da Devlet Başkanı Putin 3 çocuklu aile yapısının Rusya'da standart olması gerektiğini savunmuştur.²⁶ Çin ise yıllardır uyguladığı tek çocuk politikasını terk etmiş ve bundan böyle ailelerin 2 çocuk sahibi olmasına izin vermeye başlamıştır.²⁷ Devletlerin çok çocuklu

23 Center for Reproductive Rights, *Abortion Worldwide: Seventeen Years of Reform*, Briefing Paper, 2011, s. 7-8, (www.reproductiverights.org/sites/crr.civicactions.net/files/documents/pub_bp_17_years.pdf, Erişim tarihi: 15.06.2016).

24 Bu bağlamda, örneğin El Salvador Anayasasında 1999'da yapılan değişiklikle gebeliğin başladığı andan itibaren cenin "kişi" olarak tanınmıştır (m. 1). 2010 tarihli Dominik Cumhuriyeti Anayasası, gebeliğin başladığı andan itibaren yaşam hakkına dokunulamayacağını belirtmiştir (m. 37). 2011 tarihli Macaristan Anayasası da, gebeliğin başladığı andan itibaren embriyonik ve cenine ait yaşamın korunması gerektiğini belirtmiştir (m. 2).

25 Örneğin bkz. "Erdoğan: Başbakan Olarak Talebim Enaz Üç Çocuk", 06.04.2008, (<http://bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/106151-erdogan-basbakan-olarak-talebim-enaz-uc-cocuk>, Erişim tarihi: 15.06.2016). Erdoğan bu konuşmasında nüfusun yaşlanması eğilimine karşı 3 çocuk talep ettiğini belirtmiştir.

26 "Putin: Rusya'da 3 Çocuk Standart Olmalı", (www.radikal.com.tr/dunya/putin-rusyada-3-cocuk-standart-olmalı-1165850, Erişim tarihi: 15.06.2016). Putin bu konuşmasında nüfus azalmasının önüne geçebilmek için Rusya'da 3 çocuklu aile yapısının standart olması gerektiğini söylemiştir.

27 "Çin Tek Çocuk Politikasına Son Veriyor", 29 Ekim 2015, (www.bbc.com/turkce/haberler/2015/10/151029_cin_tek_cocuk, Erişim tarihi: 15.06.2015). Çin'de tek çocuk politikasından vazge-

aileyi teşvik politikaları bağlamında yeni doğum teşvik paketleri de uygulamaya girmektedir. Türkiye’de 6637 sayılı yasa ile evlilik yardımı ve çok çocuklu ailelere doğum yardımı yapılmasının öngörülmesi, evlilik ve doğum teşviklerine yeni bir örnektir.²⁸ Buna ek olarak, fiili engellerle kürtajı önleme siyaseti izlenmektedir. Örneğin, Sağlık Bakanlığı gebeliği tespit edilen kadınların izlenmesine yönelik bir sistemi uygulamaya başlamıştır. 2008’de İstanbul’da başlatılan sistem, gebelik testi yaptıran kadınların fişlenmesine, kadınların hamilelik bilgilerinin devlet tarafından kayıt altına alınmasına, takip edilmesine ve aileleriyle paylaşılmasına yol açmıştır (Saluk, 2014: 32 vd.). Çeşitli araştırmalar da, Türkiye’deki hastanelerin çok büyük bir kısmının fiilen kürtaj hizmeti vermediğini ortaya çıkarmıştır.²⁹ Cinselliği denetleyen politikalar, neomu hafazakâr aileci değerlerin hegemonyasını güçlendirmeye yönelmektedir. Bu bağlamda, gençliğin ve evlenmemiş yetişkinlerin cinsellikten kaçınması da teşvik edilmekte, gençlere cinsel eğitim verilen ülkelerde cinsel eğitim müfredatı muhafazakârlaştırılmaktadır.³⁰

Üreme politikalarına tarihsel bir bakış, devletlerin bazen nüfusun azaltılmasını, bazen nüfusun çoğaltılmasını teşvik ettiklerini ortaya koymaktadır. Kapitalist gelişimin her evresinde devlet, işgücünü artırmak ya da azaltmak için düzenlemeler yapmış ve baskıya başvurmuştur. Devlet, kapitalizmin başlangıç döneminde olduğu gibi, bugüne değin doğumun denetimini kendi eline alma çabasından vazgeçmemiştir. Bu yüzden kadınlar çoğunlukla kendi rızaları dışında doğurmak zorunda kalmış ve kendi bedenlerine yabancılaşmışlardır (Federici, 2011: 135). Devletler, işgücü azaldığında nüfusu artırmaya yönelmiştir. Üremeyi ve nüfus artışını devlet meselesi haline getiren şey, nüfus krizidir (s. 128). Bugünkü üreme yanlısı politikaların ardında da güncel nüfus krizi etkilidir. Günümüzde nüfusun yaşlanması ve genç nüfusun azalma eğilimi, devletlerin üreme yanlısı politikalara yönelmesinde bir etken olarak kendini göstermektedir.³¹ Genç nüfusun çoğaltılması yedek işçi ordusunu genişleteceği için kapitalist sınıf açısından işlevsel olduğu gibi, milliyetçi saiklerle de desteklenmektedir. Milliyetçi gündemde evliliğin, döllemenin ve dolayısıyla cinselliğin denetlenme eğilimi yüksektir (Yuval-Davis, 2014: 55). Bugün milli topluluğun nüfusunun korunmasını ve genişletilmesini milli çıkarlar için hayati olarak gören bir söylem yürürlüktedir.³² Kadın bedenini işgücü arzının artırılması, ucuz emek ve “mille” asker

çilmesinde nüfusun yaşlanmasının etkili olduğu bildirilmektedir.

- 28 27.03.2015 tarihli 6637 sayılı yasayla, gençlerin evlenebilmesi için 5.000 TL’ye kadar devlet katkısı öngörülmüştür (m. 14). Doğum teşviki olarak da, birinci çocuk için 300 TL, ikinci çocuk için 400 TL, üçüncü ve sonraki çocuklar için 600 TL doğum yardımı öngörülmüştür (m. 16).
- 29 Bkz. “Kürtaj yapıyor musunuz? Hayır yapmıyoruz”, 3 Şubat 2015, (www.morcati.org.tr/tr/290-kurtaj-yapiyor-musunuz-hayir-yapmıyoruz), Erişim tarihi: 20.06.2016); “Fiili Kürtaj Yasası Devam Ediyor”, 2 Haziran 2016, (www.morcati.org.tr/tr/370-fiili-kurtaj-yasagi-devam-ediyor), Erişim tarihi: 20.06.2016). Bu fiili engellemeler, 2827 sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanununun 5. maddesine göre “gebeliğin onuncu haftası doluncaya kadar” yasal olarak tanınan kürtaj hakkının uygulanmadığını ortaya koymaktadır.
- 30 Örneğin, ABD’de 1999 itibarıyla ülke liselerinin yaklaşık üçte biri, cinsellikten kaçınmaya dayalı cinsel eğitime geçmiş, gebelikten korunma ve güvenli seks eğitimi müfredattan çıkarılmıştır. ABD eyaletleri 1990’ların sonlarından itibaren *evleninceye kadar cinsellikten kaçınma* eğitimlerini desteklemeye başlamıştır. Okullarda evlilik dışı cinselliğin hem fiziksel, hem de psikolojik olarak tehlikeli olduğu öğretilmektedir (Cahill, 2002).
- 31 Onuncu Kalkınma Planının “Ailenin ve Dinamik Nüfus Yapısının Korunması Programı Eylem Planı”nda da nüfusun yaşlanma riskinden söz edilmiş, dinamik nüfus yapısının korunması için doğurganlık hızının artırılması bir hedef olarak belirtilmiştir.
- 32 Anneliğin milliyetçi saiklerle savunulmasına bir örnek, eski Başbakan Ahmet Davutoğlu’nun “doğum yapan kadın aslında vatani bir görev yapıyor” sözleridir. Bkz. “Başbakan Davutoğlu: Doğum yapan kadın aslında vatani bir görev yapıyor”, 3 Şubat 2016, (www.radikal.com.tr/politika/basbakan-davutoglu-dogum-yapan-kadin-aslinda-vatani-bir-gorev-yapiyor-1504458), Erişim tarihi: 20.06.2016). Bu konuda bir başka çarpıcı örnek, Slovenya’da en büyük parti olan Demos platformunun 1991’de “kadınların milletin gelecekteki askerlerini kürtajla aldırma hakkı olmamalıdır” beyanıdır (Yuval-Davis, 2014: 68). Kadınlar, millet uğruna çocuk doğurmaya zorlandığı gibi, din uğruna da çocuk doğurmaya zorlanmaktadır. Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın sözleri bu bakımdan bir örnek oluşturmaktadır. Bkz. “Erdoğan’a göre Müs-

yetiştirmek için araçsallaştıran uygulamaların en vahim örnekleri, geçmiş faşist rejimlerde ortaya çıkmıştır. Faşist rejimler nüfus siyasetlerini sürdürmek için kadınların bedenini daha fazla kontrol etmeye çalışmıştır. Örneğin Mussolini 40 milyon olan nüfusu 60 milyona çıkarmak isterken *daha fazla doğum* sloganını benimsemiş, bu dönemde İtalya'da kürtaj devlete karşı suç sayılmış, doğum kontrolü yasaklanmış, cinsel eğitim sansürlenmiş, bekarlara özel vergi getirilmiştir, vb. (Grazia, 2005: 130). Franco'nun İspanya'sında da, faşist İtalya'da olduğu gibi güçlü bir doğumcu retorik egemen olmuştur (Bock, 2005: 396). Kadınların bedenine yönelik artan devlet müdahalesini faşist rejimlerin geçmiş tarihsel deneyimleri ışığında değerlendirmek gerekiyor. Kadınların kendi bedeni üzerinde karar verme hakkını, cinsel haklarını ve üreme özgürlüğünü tanımayan günümüz iktidarlarının totaliter bir yönelim içinde oldukları ve faşist cinsel siyasete yakınlıkları son derece açıktır.

3. Kadın-Erkek Eşitliğinin Reddi

Ataerkiyi güçlendiren egemen politikalar ideolojik düzlemde de yansımaları buluyor ve kadın-erkek eşitliğine son yıllarda birçok cepheden itirazlar yükseliyor. Bir yandan ekonomik-sosyal politikalarla geleneksel ataerki aile modeline geri dönüş teşvik edilirken, diğer yandan bu dönüşümü bilinç düzeyinde de sağlamak üzere ataerki ilişkileri meşrulaştırmaya yönelik söylemler üretiliyor. Feminizmin toplumsal cinsiyet eşitliği ideali sorgulanıyor, dünyadaki çeşitli sağ akımlar aileci ve cinsiyetçi bakış açısının hegemonyasını güçlendirmek için ataklarını sürdürüyor.

1980'lerde neoliberal politikaların yürürlüğe girmesinden itibaren eşitlik karşıtı söylemler de yükselişe geçmiştir. ABD'de Reagan yönetimi döneminde yeni sağcılar ve yeni muhafazakârlar, devletin kadınlara erkeklerle eşit muamele etmesine, kadınlar için destekleyici eylemde bulunmasına, kadın kotalarına karşı çıkmıştır. Devlet neoliberal politikalarla eşitsizlikçi bir doğrultuda dönüştürülürken, kadın-erkek eşitliği de tartışmaya açılmış, yeni sağcılar ve muhafazakârlar kadın ve erkeğin doğasının eşit değil farklı olduğu düşüncesini savunmuştur. Cinslerin doğasının aynı olmadığı fikri, kadınların haklarını geriletmede dayanılan ideolojik bir söylem olarak kullanılmıştır. Bu dönemde devletin dili sosyal devletin eşitliği taahhüt eden dilinden kopmuş, eşitlik yerine farklılığa dayanan bakış açısı devlete egemen olmuştur. Eşitlik de yeniden tanımlanmış, *koşulların eşitliği* yerine, koşulları eşitlemeyi gerektirmeyen, farklılıkları ve hiyerarşiyi meşrulaştıran *fırsat eşitliği* anlayışı gündeme yerleşmiştir. Reagan yönetimi döneminde izlenen anti-feminist ve eşitlik karşıtı bir dizi politika, devletin ve toplumun ataerki temelini yeniden oluşturmuştur (Eisenstein, 1987; 1988: 117 vd.).

Toplumsal cinsiyet eşitliği düşüncesine taban tabana zıt düşen kadın ve erkeğin doğasının farklı olduğu düşüncesi, dinsel muhafazakâr akımların güçlenmesiyle dünyada etkinliğini son derece artırmıştır. Kadın ve erkeğin tanrı tarafından farklı yaratıldığı, çeşitli dinlerin paylaştığı bir görüştür. Kadınların çocuk doğurup bakmaları, erkeklerin ise hanenin reisi olmaları gerektiği düşüncesi dinsel inançlarla kutsallaştırılıp meşrulaştırılmaktadır. Günümüzde uluslararası düzeyde güçlenen muhafazakâr dinsel ittifak, kadınların doğası gereği anne olduğunu, annelerin birinci görevinin çocuk bakmak olduğunu, tanrının kadınları çocuk doğurmak ve ailelerine bakmak için yarattığını savunmaktadır. Bu dinsel ittifakın içinde Hıristiyan sağından Mormonlara kadar çeşitli dinsel inanç mensupları bulunmaktadır (Butler, 2000). İslamcı muhafazakâr kesimlerin kadına bakışı da benzerdir. Bu kesim içinde de kadın ve erkeğin fitraten eşit olmadığı inancı yaygındır.³³ İslami yazarların kadın ve erkeğin farklılığına ilişkin bakış açısı, kadını *eksik* görmek-

luman aile doğum kontrolü yapamaz", 30 Mayıs 2016, (www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/542438/Erdogan_a_gore_Musulman_aile_dogum_kontrolu_yapamaz.html, Erişim tarihi: 20.06.2016).

33 Örneğin bkz. Bulaç, 2013; Yılmaz, 2015: 158 vd. Cumhurbaşkanı Erdoğan da kadın ve erkeğin eşit olmadığına ilişkin görüşünü birçok defa yinelemiştir. Örneğin bir konuşmasında şöyle demiştir: "*Kadın ile erkeği eşit hale getiremezsiniz. Fitratları farklı.*" Bkz. "Eşitlik kadının fitratına aykırı", *Cumhuriyet*, 25 Kasım 2014. Türkiye'deki İslamcı kadınlar da genellikle feminizme mesafelidir. Yılmaz'ın araştırmasında görüşme yapılan İslamcı kadınlar içinde birkaç istisna isim dışında hiçbir kadın kendisini feminist olarak tanımlamamıştır (2015: 163).

te, erkeklerin kadınlar üzerinde koruyuculuğu ve yöneticiliğini kabul etmektedir; iki cinsin farklılığının doğal ve değişmez olduğunu iddia eden fitrat söylemine uygun olarak, farklılıkların hem biyolojik, hem de sosyal farklılıklar bakımından geçerli olduğunu benimsemektedir (Köse, 2014: 87). İslami yazarların kabul ettiği iki cinsin birbirini *tamamlayıcı* olduğu ve fitrat inancı, ataerkil toplumsal cinsiyet rollerini normalleştiren muhafazakâr bir düzenek olarak işlemektedir (s. 88). İslamcı çevrelerce toplumsal cinsiyet eşitliği yerine üretilen *toplumsal cinsiyet adaleti* görüşü de, eşit haklar anlayışına karşı çıkarak ve “fıtrata uygun” cinsiyete dayalı işbölümünü savunarak, ataerkil ilişkileri yeni bir kavram altında meşrulaştırma girişimi olmaktan öteye gitmemektedir.³⁴

Son dönemde din ve kültür temelli argümanlarla kadın haklarının meşruluğu da sorgulanmaktadır. İnsan haklarının evrensel olmadığını, Batı kültürüne ait bir kavram olduğunu öne süren kültür temelli yaklaşımlar, Batı kökenli olduğu için kadın haklarının da evrensel olamayacağını savunmaktadır (Özdek, 1994; Ertürk, 2015: 119 vd.). Kültürler arasındaki farklılıklara saygı gösterilmesinden hareket eden, bir kültür çevresinin değerlerinin bir başka topluma empoze edilemeyeceğine dayanan kültürel relativist bakış açısı, bir yandan kadın haklarını bir kültürün (Batı) değerlerine indirgemekte, diğer yandan kadınları ezen, ikincilleştiren gelenekleri *farklı kültürlerle saygı* adına meşrulaştırmaktadır. Örneğin kadına yönelik şiddeti mazur göstermede kültürel normlar dayanak noktası olarak kullanılmaktadır.³⁵ Kadın haklarının evrenselci kavrayışları postmodern feministler tarafından da eleştirilmekte, kadınlar arasındaki farklılıklar dik-kate alınmadan kadınların her yerde evrensel olarak aynı haklara sahip görülmesi özcü bulunarak reddedilmektedir (Gimenez, 2004: 92-95). Görüldüğü gibi, günümüzde kadınlar arasındaki kültürel, dinsel ve ulusal farklılıklara öncelik veren ve kadın haklarının uluslararası kavrayışlarını reddeden bakış açısı oldukça güçlenmiştir. Madalyonun bir yüzünde farklı kültürlerle saygı adına cinsiyet ayrımcılığının meşrulaştırılması bulunurken, diğer yüzünde yine kültüre dayalı söylemleri kullanarak Batılı olmayan kültürlerin kadın karşıtı olduğuna dair bir önyargıyı benimseyen ve Batı’yı kadınların kurtarıcısı olarak sunan oryantalist bakış açısı yer almaktadır, bu birbirine karşıt gibi görünen iki söylem bir kısır döngü içinde birbirini beslemektedir. Kısacası, belirli ezilme ilişkilerini rasyonalize edebilen kültür/din temelli söylemlerin yükselişi, kültürel ve dinsel milliyetçiliklerin yükselişinin bir sonucudur. Buna paralel olarak, her türlü eşitlikçi ideoloji gibi feminizmin hegemonyası zayıflamakta, kadın hakları ve kadın-erkek eşitliği gibi değerlere karşı itirazlar büyümektedir. Kadınların tarihsel kazanımlarını korumak için kültürel ve dinsel söylemlerin temelinde yatan cinsiyetçiliğin deşifre edilmesi önem taşımaktadır.

4. Dinlerarası Aileci Muhafazakâr Koalisyonun Yükselişi

Son yıllarda çeşitli dinsel muhafazakâr grupların ataerkil aileci değerleri dünyaya yaymak için örgütlenerek ortak hareket etmeye başladıkları görülüyor. Çeşitli dinlerden sağ kanat gruplar, muhafazakâr bir cinsel ahlak anlayışını hakim kılmak için işbirliği yapıyor, uluslararası platformlarda bir araya geliyor. Farklı dinlerden muhafazakâr grupların kadın sorunları alanında ortak hareket etmeye başladığı uluslararası platformlardan biri, BM örgütüdür. Muhafazakârlar, BM’de kadın haklarının geliştirilmesini engelleyen bir koalisyon oluşturmuştur. BM arenasında yaratılan bu yeni koalisyonda muhafazakâr Katolikler, Mormonlar, muhafazakâr Evanjelikler, bazı Müslümanlar ve Yahudiler bir araya gelerek kurumsal yapılarını ve siyasal söylemlerini geliştirmekte, kendi ağlarını harekete geçirerek *aile değerleri* hakkındaki mesajlarını BM’ye ve dünyaya iletmektedirler (Butler, 2000: 3). BM’ye danışman statüsüyle atanan muhafazakâr STK’ların sayısı son yıllarda artmıştır. Bu örgütler ile muhafazakâr hükümetlerin delegeleri arasındaki işbirliğinin sonucu, BM’de aileci gündemi ilerletmek, küresel kadın hareketinin mevzi kazanmasını önlemek olmuştur.

Feminizmi, cinsel özgürlüğü, kürtajı ve eşcinsel haklarını geleneksel aileyi tehdit eden düş-

34 Örneğin, Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM) Kurucu Başkanı Sare Aydın Yılmaz’ın toplumsal cinsiyet eşitliği yerine önerdiği *toplumsal cinsiyet adaleti* anlayışı için bkz. Aydın Yılmaz, 2015.

35 Bazı ülkelerde namus adına işlenen cinayetler kültürel temelde savunulduğunda failin cezası azaltılmakta ya da fail cezalandırılmamaktadır (Bayrak, 2013: 645-646).

manlar olarak gören dinsel muhafazakâr gruplar, 2000'lerin başından itibaren BM'de etkin olmaya başlamıştır. 2000'de BM'nin düzenlediği Pekin+5 özel oturumunda³⁶ muhafazakâr STK'lar tarafından desteklenen muhafazakâr hükümetler, kürtaja ve eşcinsel haklarına karşı tarihsel çıkışlarını gerçekleştirmiş ve muhalefet ettikleri konularda uluslararası bir konsensüse ulaşılmasını engellemiştir. BM'nin son zamanlardaki en zor oturumlarından biri olan Pekin+5 oturumunda, muhafazakârlar az sayıdaki devletten oluşan ittifaklarıyla küresel kadın hareketinin mevzi kazanmasını önleme stratejisini izlemiş ve görüşmeleri bloke etmede başarılı olmuştur (s. 10). Pekin+5 süreci, kadın hakları konusunda kazanımların getirdiği coşkunun yerini gerilimlerin aldığını açıkça göstermiştir. Geçmişteki kazanımların da tehlikeye girebileceği endişesi, kadınları müzakere gerektirebilecek beşinci dünya konferansı gibi faaliyetler konusunda temkinli olma noktasına getirmiştir (Ertürk, 2015: 83-84). Nitekim Kadının Statüsü Komisyonu'nun 2013'te New York'taki 57. oturumunda başını İran, Mısır, Rusya, bazı Afrika ülkeleri ve Vatikan'ın çektiği bir blok, gelenekleri koruma adına varolan birçok hakkın geri alınmasını önermiştir (Kandiyoti, 2015: 48). BM'de muhafazakârların etkisinin giderek arttığının göstergelerinden biri de, BM organlarının *ailenin korunması* konusunda kararlar almaya başlamasıdır.³⁷

2000'li yıllarda BM'de kürtaja, üreme sağlığına, eşcinsel haklarına, cinsel eğitime karşı çıkan muhafazakâr hareketin sesi daha fazla duyulmaya başlamıştır. Muhafazakârlar, BM'de kadın sorunları, çocuk, aile, nüfus, çevre, insan hakları gibi konularda etkilerini artırmaya çalışmakta, BM kararlarının ve belgelerinin dilini kendi muhafazakâr anlayışları doğrultusunda değiştirmek istemekte, örneğin *üreme sağlığı* yerine *aile planlaması* teriminin BM belgelerinde kullanılması için lobi yapmaktadır (Chamberlain, 2006: 2). Geçmişte ilerici kadınların BM belgelerine dahil ettiği *üreme sağlığı* ve *üreme hakları* terimleri şimdi muhafazakârlar tarafından BM belgelerinden çıkarılmak istenmektedir³⁸ ve kadınların üreme hakları kısıtlanarak cinselliğe dair muhafazakâr bir ahlak anlayışı dünyaya empoze edilmeye çalışılmaktadır. BM politikasını ve kararlarını muhafazakâr bir doğrultuda değiştirmeyi hedefleyen dinlerarası aileci koalisyonda Vatikan ve İslami hükümetler yanyana gelmiştir: 1990'lardan itibaren BM konferanslarında İslami muhafazakâr hükümetler ile Vatikan ortak tavır almaktadır.³⁹ BM'deki Hıristiyan muhafazakâr gruplar, Sudan, Libya, Irak, İran, Cezayir, Pakistan gibi İslami hükümetlerin delegeleriyle yakın işbirliği içindedir (Chamberlain, 2006: 8; Butler, 2000: 5). BM'de muhafazakârların güçlenmesinde, BM resmi görevlerine muhafazakârları atayan ABD'nin Bush yönetiminin önemli payı olmuştur (Chamberlain, 2006: 2-3).

BM arenasında muhafazakârlaşma belirtileri arttığı gibi, dünyanın çeşitli bölgelerinde uluslararası faaliyet yürüten dinsel muhafazakâr gruplar da ataerkil aileci değerleri ve homofobiyi dünyanın çeşitli bölgelerine yaymaktadır. Örneğin bazı ABD'li dinsel muhafazakâr kuruluşlar, 2000'lerin başından itibaren Afrika kiliseleriyle ilişki kurarak bu kiliseleri muhafazakâr bir rotaya yönlendirme çabası içine girmiştir.⁴⁰ Bu hareketin sonucunda, bazı kiliseler tutum değiştire-

36 Pekin+5 özel oturumu, BM Genel Kurulu tarafından 5-9 Haziran 2000 tarihinde düzenlenen "Kadınlar 2000: 21. Yüzyıl için Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Kalkınma ve Barış" başlıklı özel oturumdur. Toplantı, Pekin'de yapılan 4. Dünya Kadın Konferansında kabul edilen Eylem Platformunu izleme amacıyla düzenlenmiştir.

37 Örneğin BM İnsan Hakları Konseyi'nin 3 Temmuz 2015 tarihinde kabul ettiği 29/22 sayılı kararında, geleneksel aile biçiminin korunması anlayışından hareket edilmiştir. Kararda, ailenin toplumun *doğal* bir birimi olduğu belirtilmiş, devletler aile-dostu politikalarla aileyi desteklemeye çağrılmıştır.

38 İlk olarak 1994'te Kahire'deki Nüfus ve Kalkınma Uluslararası Konferansında ilerici kadın grupları *nüfus kontrolü* teriminin yerine *üreme hakları* terimini geçirmiştir (Chamberlain, 2006: 7). *Üreme sağlığı* terimi de ilk olarak bu konferansta kabul edilmiştir (s. 2).

39 Vatikan 1990'lı yıllarda uluslararası forumlarda kadın haklarına ve toplumsal cinsiyet eşitliğine muhalefet etmiştir: 1993'te Viyana'da düzenlenen Dünya İnsan Hakları Konferansında kadın haklarının insan hakları olarak tanınmaması için harekete geçmiş; 1994'te Kahire'de Nüfus ve Kalkınma Uluslararası Konferansının Eylem Programının kabul edilmesine karşı İslami muhafazakârlarla ortak tavır almıştır. Bu muhalefet daha sonraki uluslararası konferanslarda da devam etmiştir (Sen, 2005: 9).

40 Afrika kiliselerini kendi muhafazakâr dinsel anlayışları doğrultusunda yönlendirmek isteyen ABD'li

rek kürtaja ve LGBTİ haklarına karşı çıkmaya başlamıştır. Hıristiyan sağının “doğal aile” söylemi kullanılarak Afrika’da homofobi teşvik edilmiş, Amerikan Hıristiyan sağının yönlendiriciliğinde Afrikalı din adamlarının da destek verdiği LGBTİ karşıtı kampanya Afrika’da LGBTİ bireylere şiddeti artırmış, bazı Afrika ülkelerinde eşcinselliği ağır biçimde cezalandıran yasalar hazırlanmıştır (Kaoma, 2009: 14 vd.; 2012: 11). Bağımsız yardım kurumları, kiliseler ve muhafazakâr ağların yanısıra ABD hükümeti de cinsel muhafazakâr ahlak anlayışına dayalı bazı yardım programlarını Afrika’da gündeme sokmuştur. Bu programların bir örneği, Bush yönetimi döneminde ABD hükümetinin *AIDS yardımı* adına uyguladığı cinsel muhafazakâr programdır. Bush yönetiminin 2003 yılında başlattığı bu programda *AIDS ile mücadele* adına evlilikdışı cinsellikten kaçınmayı öneren muhafazakâr eğitim programları uygulanmıştır (Kaoma, 2009: 12; Oliver, 2012).

1990’lı yıllardan bu yana dinsel sağ örgütler uluslararası aileci koalisyonu örgütlemek için bir dizi faaliyet yürütmektedir. Bu faaliyetlerin bir parçası da, uluslararası aile konferanslarıdır. Bu konferanslarda çeşitli dinsel kuruluşlar ve hükümet çevreleri bir araya gelmekte, aileci politikalar kararlaştırılmakta ve dünyaya yayılması sağlanmaktadır. Örneğin ABD Hıristiyan sağının bir örgütlenmesi olan Dünya Aileler Kongresi (*World Congress of Families-WCF*), çeşitli ülkelerden muhafazakâr dinsel liderler ile yüksek düzeyli hükümet görevlilerinin katıldığı kapalı kapılar ardında binlerce kişilik toplantılar düzenlemektedir (Parke, 2015: 9 vd.).⁴¹ *Doğal ailenin korunması* doktrinini benimseyerek LGBTİ haklarına, kadınların üreme haklarına, bekar ebeveynliğe, evlilikdışı birlikteliğe, alternatif aile yapılarına karşı çıkan WCF, bazı devletlerin cinsel muhafazakâr politikalara yönlendirilmesinde etkili olmuştur. Örneğin Rusya’nın LGBTİ bireylere karşı baskıcı politikalara yönelmesinde bu örgütün etkisinin bulunduğu belirtilmektedir (s. 10).⁴² Görüldüğü gibi, günümüzdeki muhafazakârlaşma sürecinin arkaplanında, dinsel sağın 1990’lardan bu yana adım adım örülen, uluslararasılaşan örgütlenmesinin payı önemlidir. Dinsel sağın yükselişi dünyanın her bölgesinde kendini göstermekte ve hükümetlerin kadın haklarını ve LGBTİ haklarını kısıtlamasına yol açmaktadır. Bu bağlamdaki örneklerden bir başkası, son yıllarda Brezilya’da Hıristiyan sağcılarının baskısı sonucunda LGBTİ bireylerin haklarına getirilen kısıtlamalardır (Queiroz, 2012-13: 15). Dinsel sağın gündeminde din özgürlüğünü laikliğe ve kadın haklarına aykırı biçimde yeniden tanımlama girişimi de vardır. ABD’de Hıristiyan sağının 2000’lerde ivme kazanan *din özgürlüğünü yeniden tanımlama* kampanyasında, kürtajın, doğum kontrolünün ve eşcinsel evliliğinin din özgürlüğünü ihlal ettiği görüşü propaganda edilmektedir (Michaelson, 2013; Clarkson, 2016). Açık ki, dinsel sağın din özgürlüğünü bu yeniden tanımlama girişimi, gerçekte dinsel dayatmacılığı *din özgürlüğü* söylemiyle meşrulaştırma girişiminden başka bir şey değildir.

Hıristiyan sağının uluslararasılaşan aile kongreleri gibi, İslamcı kuruluşlar da uluslararası aile kongreleri düzenlemekte ve İslamcı muhafazakârlığın cinsel politikalara dair ortak programını bu kongrelerde şekillendirmektedir. İslam Dünyası STK’ları Birliği’nin (İDSB) düzenlediği uluslararası aile konferansları bu konuda önemli bir örnektir. Birliğin ilk aile konferansı 2011’de Endonezya’da düzenlenmiştir. Katılımcıları Sünni Müslümanlardan oluşan bu konferansa İran,

dinsel muhafazakâr gruplar, sosyal refah projeleri, din okulları, eğitim materyalleri gibi araçlar kullanan STK’lardan da yararlanarak Afrika dinsel liderleriyle ortaklık kurmuştur. Daha önce ilericî değerleri benimseyen ve çoğunlukla sol kanat politik hareketlere yakın olan kiliseleri dönüştürme stratejisi izleyen Amerikan muhafazakârları, okul, üniversite açarak, yardım kuruluşlarını yayararak, Afrika muhafazakâr örgütlerine fon sağlayarak, kısaca paranın gücünden yararlanarak Afrika kiliseleri ile ilişkilerini geliştirmişlerdir (Kaoma, 2009: 6 vd.). ABD Hıristiyan sağının Afrika’daki dinsel liderlerle ortaklık kurması yeni değildir. 1970-80’lerde de ABD’li muhafazakâr Hıristiyan misyonerler, kurtuluş teolojisinin yayılmasını durdurmak için Afrika ülkelerine gönderilmiştir (Kaoma, 2012: 12).

41 WCF’nin 1997’deki ilk kongresine 43 ülkedeki 200 örgütten 700’den fazla delege katılmıştır, bunlar arasında Rus Ortodoksları, Mormonlar, muhafazakâr Katolikler, muhafazakâr evanjelik katılımcılar, ayrıca az sayıda Yahudi ve Müslüman yer almıştır (Parke, 2015: 11). WCF’nin 2007’deki toplantısına yaklaşık 4 bin kişi katılmıştır (s. 10).

42 Parke’ye göre, WCF’nin etkisi yalnız Rusya’ya değil, Afrika’ya da uzanmış, Nijerya, Avustralya, Polonya gibi başka ülkelere ve BM’ye de yayılmıştır (2015: 10). WCF, 1997’deki ilk kongresinden itibaren BM’de “doğal aile”yi savunma kararlılığını açıklamıştır (s. 11).

Fas, Lübnan, Filistin, Keşmir, Bosna-Hersek ve Makedonya gibi 15 ülkeden temsilciler katılmıştır (Taştekin, 2011). İDSB'nin 2015'te İstanbul'da düzenlenen ikinci uluslararası aile konferansına ise 30 ülkeden yaklaşık 500 temsilci katılmıştır. Bu konferans sonucunda açıklanan bildiriye, İslamcı muhafazakârların aile politikaları konusunda takip edecekleri program ilan edilmiştir: Bildiriye, Kur'an ve sünnete dayalı aile modeline imkan sağlayan sosyal politikaların hayata geçirilmesi, "kadının fitri özelliklerine uygun" ekonomik ve sosyal politikalar geliştirilmesi, birlikte yaşama ve eşcinsel evlilik gibi "fıtrata aykırı" uygulamaların reddedilmesi, güncel aile sorunlarına fıkıh alimlerinin çözüm üretmesi ve hükümetlerin bu çözümler doğrultusunda yasal düzenlemeler yapması vb. gibi somut politika önerileri ve talepler dile getirilmiştir. Bildiriye, İİT (İslam İşbirliği Teşkilatı) bünyesinde *İslam Aile Hukuku Sözleşmesi* hazırlanması, mevcut uluslararası sözleşmelerin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesi ve BM'nin halkların farklı kültürel özelliklerini göz önünde bulundurması gerektiği belirtilmiştir.⁴³ Bu bağlamda Bildiri, kadın hakları konusundaki mevcut BM sözleşmelerinin İslam anlayışıyla bağdaşmadığını, onun yerine İslam ülkelerinin kendi aile hukuku sözleşmelerini hazırlamaları gerektiğini ima etmektedir.

Görüldüğü gibi, Hıristiyan sağ olsun, İslamcı muhafazakârlık olsun, dinsel sağ ideolojilerin tamamı *fitrat, doğal aile* gibi dinsel doktrinlerle uyumsuz buldukları haklardan kadınları mahrum etmeye dair politik bir program çerçevesinde hareket etmektedir. Erkek egemen değerleri dinsel değerler olarak sorgulamadan benimseyen, farklı cinsel kimliklere yaşam hakkı tanımayan dinsel sağın, kadınları ve LGBTİ bireyleri giderek daha fazla tehdit ettiği açıktır. Bu koşullarda laikliğin kadınlar ve LGBTİ bireyler için ne denli yaşamsal bir gereklilik olduğu açıkça görülmektedir. Laikliğin erozyona uğraması kadınların eşitlik ve özgürlük haklarını da geriletmekte, dinsel dayatmacı politikalar daha fazla uygulama alanı buldukça kadınlar daha çok ayrımcılığa uğramaktadır. Kadınların eşitlik ve özgürlüğünün temel güvencelerinden birinin laiklik olduğu günümüz koşullarında test edilerek bir kez daha kanıtlanmaktadır.

5. Ataerkil Geleneklerin ve Dinsel Hukukun Canlandırılması

1990'lardan bu yana dinsel muhafazakârlığın yükselişi, hukuk alanında da yansımaları buluyor: Laik hukuk sistemi erozyona uğruyor, dinsel hukuk kuralları ve ataerkil gelenekler canlanıyor. Bazı devletler dinsel azınlıkların kendi dinsel mahkemelerini kurmalarına, davalarını bu mahkemelerde sonuçlandırmalarına da izin veriyor. 20. yüzyılın yurttaşlık temelli, herkese aynı yasanın uygulanmasına ve hukuk önünde eşitlik ilkesine dayalı hukuk sistemi çözülürken, onun yerine nüfusu etnik-dinsel kimliğe göre ayırtıran, her cemaate kendi dinsel hukukunun uygulanmasına izin veren bir hukuk sistemi gelişiyor. Gerçekte, 19. yüzyıl öncesinde dünyada yaygın olan *çokhukukluluk* günümüzde yeniden gündeme giriyor (bkz. Özdek, 2015: 246-252). Bir devlet içinde birden çok hukuk sisteminin birlikte varolduğu çokhukuklu düzenlerin tarihteki bir örneği Osmanlı'nın *millet sistemidir*: Bu sistemde farklı dinsel cemaatlere belirli ölçüde özerklik tanınmış, her cemaat dinsel bir lider tarafından temsil edilmiş, cemaat üyelerine belirli konularda kendi dinsel kuralları uygulanmıştır. Günümüzün çokhukuklu sistemleri de, Osmanlı'nın millet sistemine benzer biçimde, dinsel cemaatlerin evlenme, boşanma, miras gibi özel hukuk davalarını kendi din kurallarına göre çözmelerine izin veriyor. Çokhukukluluğun geri gelişi ve hukukun dinselleşmesi, kadınlar açısından önemli bir tehdit oluşturuyor. Çünkü dinsel kuralların uygulamaya girmesi, kadınların ancak laik hukuk sisteminde güvenceye alınabilecek haklarını ortadan kaldırıyor ve kadını erkeğe tabi kılan din kurallarının devlet gücüyle uygulanması anlamına geliyor.

Bugün hem Güneyli, hem de Kuzeyli ülkelerde çokhukukluluk yayılıyor, bazı ülkelerde seküler hukukun yanısıra gelenek hukuku ve dinsel hukuk uygulamaya giriyor. Kuzeyli ülkeler için-

43 İslam Dünyası Sivil Toplum Kuruluşları Birliği (İDSB) II. Uluslararası Aile Konferansı Sonuç Bildirgesi, (<http://www.idsb.org/tr/?p=2028>, Erişim tarihi: 01.09.2015). Bu konferansın açılışı, o dönemde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı olan Ayşenur İslam tarafından yapılmıştır. Bu konferans da, İDSB ile Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının işbirliğiyle düzenlenmiştir. Bkz. <http://www.idsb.org/ODT/44/2--uluslararası-aile-konferansı>, Erişim tarihi: 27.07.2016.

de çokhukukluluğun öncüsü olan İngiltere’de son yıllarda kurulan şeriat mahkemeleri ülkedeki Müslüman azınlığın bazı davalarını çözmeye başlamıştır. İngiltere’deki şeriat mahkemeleri 1996 tarihli Tahkim Yasasına göre çalışmaktadır. Tahkim Yasasına göre kurulmuş olan ve İslam hukukunu uygulayan mahkemelerin başlıcası, 2007’de kurulan Müslüman Tahkim Mahkemesi’dir (*Muslim Arbitration Tribunal*).⁴⁴ Aile hukuku, miras hukuku, ticaret hukuku gibi konulardaki uyuşmazlıkları ele alan bu mahkemenin verdiği kararlar, diğer tahkim kararları gibi bağlayıcıdır. Müslüman Tahkim Mahkemesi aile uyuşmazlıklarını da İslami kurallara göre çözmekte, arabuluculuk yapmakta, tarafları uzlaştırmaktadır. 1996 tarihli Tahkim Yasası gereğince, Müslüman Tahkim Mahkemesi’nin kararlarının İngiltere makamları tarafından uygulanması gerekmektedir (Patel, 2011: 33).⁴⁵ İslam aile hukukunun katı ataerkil doğası düşünüldüğünde, şeriat mahkemesi kararlarının devlet tarafından geçerli kabul edilmesi cinsiyet ayrımcılığını resmileştirme anlamına geliyor. Şeriat mahkemelerinin İngiltere’nin adalet sistemine dahil olması, uluslararası insan hakları hukukuna, kadınların ve çocukların insan haklarına aykırı düştüğü gibi, İngiltere’nin taraf olduğu insan hakları sözleşmeleriyle de çelişiyor. İngiltere’de Müslüman azınlığın aile uyuşmazlıklarının şeriat mahkemeleri tarafından çözülmesi, azınlık kadınların dinsel cemaatler aracılığıyla denetlenmesi anlamına geliyor ve aile hukukunun özelleşmesi ile sonuçlanıyor. İngiltere’deki azınlıklar için ikinci sınıf bir adalet sistemi kurulduğu gibi, azınlıkların eşitlik ve adalet taleplerine ırkçı bir yanıt veriliyor (s. 33-34). Bu politika, azınlıkları dinsel cemaatlerin liderleri aracılığıyla kontrol etmeye yönelmiştir. Bu doğrultuda, göçmen toplulukları gitgide cemaatleştirilmiş, dinsel kimlikler etrafında yeniden örgütlendirilmiştir. Örneğin Asyalı topluluklar Hindu, Sih, Müslüman cemaatler olarak yeniden kategorize edilmiştir. Seküler azınlık gruplarını dinsel azınlıklara dönüştürmek için seküler göçmen örgütlerine verilen kaynaklar kesilmiş, yalnız dinsel gruplar maddi kaynaklarla teşvik edilmiş, böylelikle göçmen gruplar dinsel gruplar kimliğinde yeniden yapılanmaya zorlanmıştır. Devletin dinselikleşme politikasıyla seküler kamusal alan erozyona uğratarak kadınlar kamusal alandan dışlanırken dinsel cemaatler kamusal alanda görünür olmuştur (Dhaliwal ve Patel, 2014; Patel, 2011).

Şeriat mahkemeleri Kanada’da da tartışılmıştır: 2003 yılında bir Müslüman örgütü olan *Islamic Institute of Civil Justice*, Ontario’nun 1991 Tahkim Yasasına dayanarak aile uyuşmazlıklarında İslam hukukuna göre tahkim hizmetleri sunmaya başlayacağını medyada duyurmuştur. Bu duyurunun ardından, Kanada’da şeriat mahkemelerinin varlığına taraftar olanlar ile karşı çıkanlar arasında iki yıl süren kamusal bir tartışma başlamıştır. Şeriat mahkemelerini destekleyenler mevcut hukuk sistemine paralel bir adalet sisteminin yaratılmasını isterken, karşı çıkanlar şeriat mahkemelerinin Müslüman kadınların haklarını ve liberal demokratik devletin işleyişini zayıflatacağını savunmuştur (Selby and Korteweg, 2012: 12). Kanada’da Yahudilerin dinsel mahkemelerinin⁴⁶ özel hukuk davalarında verdiği kararların yüzyıldır devlet tarafından tanındığına dayanan şeriat taraftarları, Kanada’da İslam hukukuna göre de yargılama yapılabilmesini savunmuştur. Ancak şeriat mahkemesine karşı yürütülen kampanya⁴⁷ başarılı olmuş ve Mayıs 2005’te Quebec Ulusal Meclisi, Quebec mahkemelerinde şeriat hukukunun kullanılmasını engellemiş-

44 İngiltere’deki Müslüman Tahkim Mahkemesi için bkz. <http://www.matribunal.com>, Erişim tarihi: 03.08.2016.

45 İngiltere’de Tahkim Yasasına göre çalışan başka şeriat mahkemeleri de vardır: Londra, Birmingham, Bradford, Manchester ve Nuneaton’da beş şeriat mahkemesinin aktif olduğu, ayrıca başka şeriat mahkemelerinin açılmasının planlandığı belirtilmektedir (William, 2010: 43).

46 Kanada’nın Ortodoks Yahudi nüfusu, Tahkim Yasasına göre özel tahkimi *Beth Din* mahkemeleri adı verilen dinsel mahkemelerde yüzyıldır kullanmaktadır. Özel hukuk davalarını dinsel hukuka göre çözen bu mahkemelerin verdikleri kararlar kayda geçirilmekte ve Kanada adalet sistemi tarafından yerine getirilmektedir. Benzer biçimde, özel mahkemeler aile hukuku ve özel hukuk davalarında Katolik kilise hukukunu da kullanmıştır (William, 2010: 41).

47 Kanada’da şeriat mahkemelerine karşı yürütülen kampanyada, İslami mahkemelerin yasal olarak dayandığı 1991 tarihli Ontario Tahkim Yasasına karşı çıkılmış, bütün aile uyuşmazlıklarının Kanada seküler mahkemelerinde görülmesi talep edilmiştir. Bkz. <http://nosharia.com/article.htm>, Erişim tarihi: 10.08.2016.

tir. Eylül 2005'te ise, Yahudi ve Hıristiyan mahkemeleri de dahil olmak üzere, Ontario'da dinsel tahkim tamamen yasaklanmıştır (William, 2010: 42). Bununla birlikte, son dönemde yapılan araştırmalar, Ontario'da dinsel hukuk uygulamasının fiilen sona ermediğini ortaya koymaktadır: Dinsel tahkim yasaklandıktan sonra da, Müslümanların aile hukuku uyuşmazlıklarında dinsel figürlere başvurusu azalmamıştır, başvuranlara hala dinsel tavsiye verilmektedir. Dinsel otoritelerin dinsel hukuka göre önerdikleri çözümlere uygun biçimde uyuşmazlığın tarafları arasında *sözleşme* yapılmakta, böylelikle dinsel tavsiyelere hukuksal bağlayıcılık kazandırılmaktadır (Cutting, 2012: 79). Kanada'da Müslümanlar arasında İslam hukukuna göre evlenme ve boşanma yaygındır. İmamların ya da Müslüman hukukçuların İslami ilkelere göre düzenlediği boşanma anlaşmaları mahkemeye sunularak İslami hukuka göre yapılan boşanmalara resmîyet kazandırılmaktadır. Bu uygulama, Ontario'da Tahkim Yasasındaki son değişiklikleri de etkisiz hale getirmiştir (Macfarlane, 2012: 49-50).

Tahkim, uzlaşma, arabuluculuk gibi özel uyuşmazlık çözüm yollarının kullanılması, yalnız Kanada'da değil, ABD'de de dinsel kuralların uygulandığı uyuşmazlık çözüm biçiminin yayılmasına yol açmıştır. Yargıyı özelleştiren *alternatif* uyuşmazlık çözüm yolları⁴⁸ sayesinde, Kuzey Amerika'da İslami boşanma bir özel sistem olarak uygulanmaktadır, bu sistem formel hukukun ve mahkemelerin dışında fakat ona paralel olarak işlemektedir (s. 46). Ayrıca, ABD'de dinsel tahkime izin veren bazı tahkim yasaları da bulunmaktadır (s. 49). Bu göstergeler, ABD'de dinsel hukuk uygulamasının bir ölçüde varolduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekte, ABD'de Yahudi cemaatinin dinsel mahkemeleri 1960'da kurulmuştur. Bu mahkemeler, yargıyı özelleştiren alternatif uyuşmazlık çözüm yollarının ivme kazanmasıyla yeniden yapılandırılmış ve geliştirilmiştir.⁴⁹ Yahudi mahkemelerinin son yıllarda gelişip serpilmeleri gibi, şeriat mahkemelerinin de ABD'de resmen çalışmaya başlaması önerilmektedir (Broyde, 2012-2013). Son zamanlarda ABD'de Hıristiyan sağ aile hukukunda çokhukukluluk (*legal pluralism*) söylemini kabul etmiştir (Cohen, 2012: 381). ABD'nin bazı eyaletlerinde evlilik hukukunun tektip olmaktan çıkarılmasıyla, aile hukukunda millet sistemine doğru adım atıldığı belirtilmektedir (Nichols, 2006: 30).⁵⁰

Ataerkil gelenekleri ve dinsel aile hukukunu canlandıran politikalar, dünyanın birçok bölgesine yayılmaktadır. Güney Afrika da çokhukukluluğu kabul eden, gelenek hukukunun uygulanmasına izin veren ülkelerden biridir: Güney Afrika'da 1998'de çıkarılan bir yasayla, eşlere gelenek hukukuna göre evlenme seçeneği tanınmıştır. Böylelikle, çokkarılılık ve başlık parası (*lobolo*) gibi evlilik geleneklerine yasal geçerlilik kazandırılmıştır (Bennett, 2011: 1036, 1047; Andrews, 2013: 269 vd.). Güney Afrika'daki azınlık Müslüman nüfusun evliliklerinde İslam hukukunun geçerli olmasına yönelik bir yasa tasarısı da ülke gündeminde (Domingo, 2015: 186 vd.). Asya'da da çokhukukluluk yayılmaktadır. Örneğin Singapur, Filipinler ve Malezya, Müslüman nüfusa İslam hukukunu uygulayan şeriat mahkemelerinin varolduğu, çokhukuklu ülkelerdendir.⁵¹ Hindistan

48 Yargının özelleşmesi ve alternatif uyuşmazlık çözüm yolları hakkında ayrıntı için bkz. Özdek, 2015.

49 ABD'deki Yahudi cemaatinin dinsel mahkemesi (*Beth Din of America*) için bkz. <http://www.bethdin.org>, Erişim tarihi: 14.08.2016. Bu mahkemenin internet sayfasında evlilik, boşanma, miras, ticari uyuşmazlıklar, kişisel statüyle ilgili sorunlar gibi geniş bir uyuşmazlık alanında tahkim ve arabuluculuk hizmetleri verildiği, mahkemenin kararlarının resmen bağlayıcı olduğu belirtilmektedir. Mahkeme ofisi New York'tadır.

50 Louisiana, Arizona ve Arkansas'da evlenme ve boşanma hukukunda alternatif bir evlilik modeli (*covenant marriage*) seçeneği kabul edilmiştir. Buna göre, mevcut aile hukukuna alternatif olarak, eşler bir evlilik akdini kabul edebileceklerdir. Bu konudaki ilk yasa, 1997'de Louisiana'da çıkarılmıştır. Yasayla belirlenen evlilik akdi biçimi, boşanmayı zorlaştırmakta ve evliliği kadın ve erkek arasında hayat boyu bir ilişki olarak tanımlamaktadır. Louisiana'nın ilgili yasasına göre eşler evlenmeden önce dinsel otoritelere danışmalıdır (Nichols, 2006: 14). Görüldüğü gibi, evlilik hukukunda "alternatif" yeni model, evliliğin kutsallaştırılarak boşanmanın zorlaştırılmasına, aile hukukunun dinselleştirilerek dinsel otoritelerin evlilik ilişkisine karışmasına doğru bir eğilim göstermektedir. Ayrıca New York'ta Yahudiler için 1980'li yıllardan itibaren Yahudi hukukunun evlenme ve boşanma yöntemine uygun yasal düzenlemeler getirilmiştir. Bu açıdan New York, ABD'de çokhukukluluğun öncüsü olarak kabul edilmektedir (s. 29).

51 Singapur için bkz. Turner, 2015. Filipinler için bkz. Solamo-Antonio, 2015. Malezya için bkz. Shamsul, 2015.

da, aile hukukunda Hindulara, Müslümanlara, Zerdüştler ve Hıristiyanlara kendi dinsel hukuklarının uygulandığı bir sistemi sürdürmektedir. Bu tür bir sistemi insan hakları ve kadın hakları ile uzlaştırmak mümkün olmadığından, Hindistan'da eşit hakları savunan kadınlar köklü bir hukuk reformu istemektedir. Hindistan'da tek bir medeni kanuna taraftar olanlar ile olmayanlar arasındaki tartışma sürmektedir (Galanter and Krishnan, 2001: 274). Mısır ise Ortadoğu'daki çokhukuklu rejimlere bir örnektir. Mısır'da aile hukukunda farklı etnik-dinsel kesimlere farklı dinsel hukuklar uygulanmaya devam etmektedir. Örneğin bir Mısırlı Müslüman, aile mahkemesine geldiğinde yargıç davayı İslam hukukuna göre çözmektedir, Kıpti Ortodoks bir Mısırlı yurttaş ise Kıptilere ilişkin başka bir hukuk uygulanmaktadır (Sezgin, 2011: 1009). Mısır'daki bütün Müslüman yurttaşlar, kişisel statüleri ile ilgili konularda şeriat hukukuna göre yargılanmak zorundadır (s. 1013). İsrail'de ise bütün Museviler evlenme ve boşanma konularında haham mahkemelerinin yargı yetkisine tabidir. İsrail'de evlenmek isteyen Museviler haham mahkemelerinin onayını almak zorundadır (Galanter and Krishnan, 2001: 281-282). Bu örnekler, dinsel aile hukukunun dünyadaki yaygınlığına dair birkaç değinmeden ibarettir. Burada belirtilen örneklerden başka birçok ülkede benzer sistemler yürürlüktedir.⁵² Dinsel hukukun yayılması, laiklikle birlikte insan haklarının evrenselliğinden söz etmeyi de gittikçe güçleştirmektedir. Kadın haklarını güvenceye alan uluslararası hukuk, ataerkil dinsel hukukun kuşatması altındadır. Günümüzde dinsel hukukun yayılmasına, geleneksel şeflerin ve dinsel cemaat liderlerinin otoritesinin güçlenmesi eşlik etmektedir. Tıpkı tarihte olduğu gibi, dinsel liderlere yeniden yargı yetkisi verilmektedir. Örneğin Bangladeş'te son yıllarda geleneksel mahkemeler (*shalish*) yeniden canlanmıştır. Kırsal kesimde köy mahkemelerine köylerin dinsel liderleri, bazen cami imamı başkanlık etmektedir. Köylerdeki yaşlıların yönettiği geleneksel mahkemeler çoğu zaman fetvaları izleyerek ya da şeriata göre yorum yaparak karar vermektedir (Khondker, 2015: 32). Kısacası Bangladeş'te geleneksel mahkemelerin canlandırılması, kadınların fetvalarla disipline edilmesi, baskıya, şiddete ve cezalandırılmaya uğraması anlamına gelmiştir. Çokhukuklu rejimlerin yayılması, CEDAW Komitesi'nin bu konuda bir karar almasına da yol açmıştır: Çoğul adalet sistemlerinin kadınlara karşı ayrımcı olabileceğine işaret eden Komite, köy mahkemeleri ve geleneksel mahkemelerin faaliyetlerinin devletlerin gözetimi altında olması gerektiğini belirtmiştir.⁵³

Aile hukukunda dinselleşme eğiliminin Türkiye'de de bazı yansımaları bulunmaktadır. Bunlardan biri, Anayasa Mahkemesi'nin resmi nikâh olmaksızın dini nikâh yasağını iptal kararıdır.⁵⁴ Bu kararla, resmi nikâh olmaksızın dini nikâh kısılması serbest bırakılmıştır. Böylece, evliliklerin kayıtdışı yapılmasına, çokkarılığa, çocukların gayriresmi evlendirilmesine yol açılmış, evliliklerin kayda geçirilmesini gerektiren kadın ve çocuk hakları korunaksız bırakılmıştır. Türkiye'de aile hukukunun dinselleşmesine yönelik ikinci gelişme, müftülere resmi nikâh kıyma yetkisi verilmesiyle açıklanmıştır.⁵⁵ Bu kararla da, evliliklerin İslamlaştırılmasına doğru bir adım daha

52 Örneğin Yunanistan'da Lozan Anlaşmasına dayalı olarak, Batı Trakya'daki Müslümanlar için aile hukukunda şeriatın halen geçerliliği hakkında bkz. Turner and Arslan, 2015: 225 vd. Çokhukukluluk uygulamaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Üye, 2013; International Council on Human Rights Policy, 2009.

53 CEDAW Komitesi'nin 33 Nö'lu Genel Tavsiyesi (2015), par. 64/c. Komite, bu tavsiye kararında "alternatif uyumsuzluk çözüm yolları" konusunu da ele almıştır: Tahkim, arabuluculuk, uzlaştırma gibi alternatif çözüm yollarının çoğunlukla ataerkil değerlere dayalı olarak işlemesi nedeniyle kadınların haklarını ihlal edebileceğini belirten Komite, bu konuda devletlere bazı önerilerde bulunmuştur (par. 57-58). Bu önerilerden biri, eviçi şiddet dahil olmak üzere kadınlara yönelik şiddet vakalarında alternatif uyumsuzluk çözüm yollarına başvurulmaması gerektiğidir. Komite, ayrıca alternatif çözüm yollarının kadınların hukuksal ve yargısal yollara başvurusunu kısıtlamaması gerektiğini belirtmiştir.

54 Anayasa Mahkemesi'nin 27.05.2015 tarihli kararı, Esas Sayısı: 2014/36, Karar Sayısı: 2015/51. Bu kararda Anayasa Mahkemesi, Türk Ceza Kanununun 230. maddesinin 5. ve 6. fıkralarını oyçokluğuyla iptal etmiştir. İptal edilen kurallar, resmi nikah olmaksızın dini nikah yaptırımları ve bu dinsel töreni yapanlar hakkında 6 aya kadar hapis cezası öngörmüştür.

55 Başbakan Binalı Yıldırım, 28 Haziran 2016'da köy muhtarları ile il ve ilçe müftülerine resmi nikah kıyma yetkisi verileceğini açıklamıştır. Bkz. "Başbakan Yıldırım açıkladı: Muhtar ve müftü nikah kıyabi-

atılmıştır. Laiklikten uzaklaşan her adım, kadın hakları bakımından bir gerilemeyi beraberinde getirmektedir. Evliliklerin İslamlaştırılması de, Medeni Kanunun kadınları koruyucu düzenlemelerinden uzaklaşılması anlamına gelmektedir. Türkiye’de devlet iktidarını elinde tutan siyasal İslamcılığın kapsamlı vizyonu gözönüne alındığında, evlilik töreninin dinselleştirilmesinin yalnız törensel boyutuyla sınırlı bir proje olmayıp aile hukukunun İslamlaştırılmasını hedef aldığı söylenebilir.

SONUÇ

Kadınların hak ve özgürlüklerini kazanması, 20. yüzyıla damgasını vuran önemli tarihsel gelişmelerden biri olmuştur. Eşitlikçi toplumsal güçlerin mücadeleleriyle örülü 20. yüzyılın özgül koşulları, kadın-erkek ilişkilerinde de önemli değişimler yaratmıştır. Ataerkil kapitalizme karşı 20. yüzyıl boyunca yürütülen toplumsal mücadeleler ataerkiyi bir ölçüde aşındırmış, kadınlara bugünkü hak ve özgürlüklerini kazandırmıştır. Bu dönüşümün arkasındaki toplumsal güçler; feminist hareket, sosyalist hareket, seküler liberalizm ve ulusal kalkınmacı hareketlerdir. Dinsel hukukun yerine seküler hukukun geçirilmesi, kadın-erkek eşitliği düşüncesinin yaşamasına elverişli bir ortam oluşturmuştur. Bu bağlamda 20. yüzyılda kadın haklarının kazanılması, laikliğin kazanılmasıyla bağlantılı bir gelişme olduğu gibi, aynı zamanda sosyalist mücadelelerin ve devrimlerin önemli rol oynadığı bir tarihsel olgudur.

104 | Ne var ki, sosyalist sistemlerin çözüldüğü ve kapitalizmin küreselleştiği 21. yüzyıl başında, kapitalist ataerkiye karşı toplumsal hareketler de zayıflamıştır. 20. yüzyılın devrimci ve reformcu eşitlikçi toplumsal hareketleri yerine, bugün eşitsizlikçi her türden sağ ideoloji egemenliğini kurmuştur ve her şeyden önce sermaye programı, toplumsal eşitsizlikleri derinleştirecek biçimde ataerkil kapitalizmi yeniden yapılandırmaktadır. 20. yüzyılın son yıllarından itibaren gündeme yerleşen neoliberal muhafazakârlık, sınıfsal kutuplaşmayı dünyada derinleştirdiği gibi, cinsiyete dayalı hiyerarşik ilişkileri de güçlendirmiştir. Kadınların 20. yüzyıl boyunca elde ettiği kazanımlar, günümüzde adım adım törpülenmektedir. Son 35-40 yıldır dünyada uygulanan sermayeden yana neoliberal politikalar, kadınların sosyal haklarına ciddi bir saldırı dalgasını beraberinde getirmiş, kadınların ücretli emeğini ucuzlatmış ve güvencesizleştirmiş, aynı zamanda karşılıksız eviçi emeğini yoğunlaştırmış; kısacası kadın emeğinin çifte sömürsünü artırmıştır. Kadın emeğinin değersizleştirilmesine, kadın bedenlerinin devlet baskısı ile disipline edilmesi ve cinselliğinin denetlenmesi eşlik etmektedir. Otoriter hükümetler çalışabilir genç nüfusu çoğaltmak için doğum yanlısı politikalar izleyerek kadınları çocuk doğurmaya zorlamaktadır. Bu bağlamda gündeme giren kürtaj yasakları ve gebeliğin önlenmesine karşı politikalar, kadınların cinsel haklarını ve üreme özgürlüklerini ağır biçimde ihlal etmektedir. İnşa edilen yeni toplumsal cinsiyet rejiminde din de önemli bir rol oynamaktadır. Kürtaj yasağı gibi kadın bedenine yönelik müdahaleler olsun, diğer ataerkil aileci politikalar olsun, dinsel muhafazakâr ideolojilerin *doğal aile*, *fitrat* gibi söylemleriyle meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Son dönemde güçlenen dinlerarası sağ muhafazakâr ittifak da, kadınların elde ettiği mevzileri geri almaya dönük faaliyetlerini ilerletmiştir ve BM’de kadın haklarının ilerlemesinin önünde set oluşturmuştur. Kadın hakları kazanımlarının topyekün tehdit altında olduğu, eski ataerkil geleneklere ve dinsel hukuka geri dönen egemen politikalarından açıkça ortaya çıkmaktadır. Günümüzde birçok devlet, nüfusu etnik-dinsel kimliklere göre ayırıştırarak her etnik-dinsel cemaate kendi dinsel/geleneksel hukukunun uygulanmasının yolunu açmaktadır. Emperyalizmin dünyada yeniden yapılanmasıyla bağlantılı olan ve geçmiş sömürgecilik stratejilerinden esinlenerek yürürlüğe konulan bu politikalar da, ataerkil dinsel hukuk kurallarını uygulamaya koyarak kadınların haklarını ortadan kaldırmaktadır.

Günümüzde kadın haklarına yönelik tehdidin ne denli ciddi olduğu, kadın hakları savunucularının dünyada uğradığı saldırılardan da anlaşılmaktadır. Bugünün dünyasında kadın haklarını savunmak tehlikeli, zorlu bir iş haline gelmiştir. İnsan hakları savunucularının durumuyla ilgili BM Özel Raportörünün belirttiğine göre, kadın hakları ve toplumsal cinsiyet konularında

lecek”, 28 Haziran 2016, (www.hurriyet.com.tr/basbakan-yildirim-acikladi-muhtar-ve-muftu-nikah-kiyabilecek-40123262, Erişim tarihi: 20.08.2016).

çalışan kadınlar, tutuklanmaya, kötü muameleye, işkenceye, suçlanmaya, haksız yargılanmaya, damgalanmaya, saldırılara, tehditlere (ölüm tehdidi dahil), cinsel şiddete ve cinayete maruz kalıyorlar. Dahası, birçok durumda aile üyeleri de hedef alınıyor.⁵⁶ Kadın hak ve özgürlükleri için mücadele etmek dünyanın birçok bölgesinde riskli bir iş haline gelmiş de olsa, kadınlar haklarını istemeye cüret etmekten vazgeçmiyorlar; ataerkiye karşı mücadelelerini radikalleştiriyorlar ve direnişi haklarla düşünmeye devam ediyorlar. Sosyal hak taleplerini geliştiriyorlar; örneğin ev işinin ücretlendirilmesini, sosyal hizmetlerin geliştirilmesini, parasız kürtaj hakkını, parasız kreş hakkını talep ediyorlar.⁵⁷

Gerçekten de, kuşatmadan kurtulmanın yolu kadınların hak mücadelesini yükseltmekten geçiyor. Neoliberal muhafazakârlığın, dinsel fanatizmin, süregiden savaşların kuşatması altındaki kadınların 20. yüzyılda kazandıkları mevzilerin korunması ve ilerletilmesi, ataerki kapitalizmin yapısal temellerini hedef alan sosyal hak mücadeleleriyle mümkün görünüyor. Dünyanın çalışan nüfusunun çoğunluğu kadınlardır, onlar aynı zamanda yoksulların yoksullarıdır. Her birinin milliyeti, dini, kültürü, ırkı vb. farklı olsa da, üretim ve yeniden üretim faaliyetiyle bağlantılı çalışan kadın olma kimliği onları ortaklaştırır (Gimenez, 2004: 98). Kadınların çalışma koşullarının düzeltilmesine, güç kazanmalarına, kendilerinin ve ailelerinin maddi refahının artırılmasına dayalı objektif ortak çıkarları, sosyal hak taleplerinde ifadesini bulur. Bugün sosyal devletlerin vaat ettiği ama gerçekleştirmediği sosyal hakları talep etmenin vaktidir. Kadınların sosyal hakları için mücadele, kadın hareketini emek eksenli evrensel bir hareket olarak inşa etme potansiyeline sahiptir. Kadınlar için parasız doğum, parasız doğum kontrolü ve parasız kürtaj; parasız anaokulları ve kreşler; yaşlılar, hastalar, engelliler ve çocuklar için kamusal bakımevleri; beslenme hakkı, parasız ve eşit eğitim, eşit ücret, gelir güvencesi vb. taleplere ev kadınları için sosyal güvenlik hakkı⁵⁸ ve ev işinin ücretlendirilmesi⁵⁹ gibi yeni sosyal hak talepleri de eşlik etmelidir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı bir bakış açısı, cinsiyete dayalı geleneksel işbölümünü ortadan kaldıracak biçimde sosyal hakları düşünmeyi gerektirir. Bu nedenle, bakım işini aile içinde kadının görevi olmaktan çıkararak, sosyalleştirmeye yönelik ve devleti ödevlendiren sosyal hak talepleri kritik önem taşır. Kuşkusuz bugün kadınların yalnız sosyal hakları değil, hukuk önünde eşitlik gibi en klasik hakları dahi tehdit altında olduğundan, kadın haklarının bütünlüğünü gözardı etmeden ve her bir hakkın önemini hafifsemeden onları savunmak gerekiyor. Hem çetin koşulları, hem devrimci olasılıkları barındıran bu zor zamanlarda kadın hareketinin yeni bir sınavdan geçeceği ortadadır.

56 Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders, Margaret Sekaggya, 23 December 2013, A/HRC/25/55, par. 99. BM Genel Kurulu'nun 18 Aralık 2013 tarihli kararında da *kadın insan hakları savunucularının korunması* konusu ele alınmıştır. Bu kararda da, kadın insan hakları savunucularının birçok ülkede tehdide ve tacize uğradığı, yaşam haklarının, özgürlük ve güvenlik haklarının sistematik olarak ihlal edildiği, cinsel şiddete maruz kaldıkları, vb. belirtilmiştir. Bkz. A/RES/68/181.

57 Örneğin Küresel Kadın Grevi hareketinin talepleri için bkz. <http://www.globalwomenstrike.net/content/global-womens-strike-demands>, Erişim tarihi: 31.08.2016. Kreş hakkı kampanyası için bkz. <http://www.kreshaktir.org>, Erişim tarihi: 31.08.2016. Kürtaj hakkı kampanyası için bkz. <http://www.kurtajhaktir.org>, Erişim tarihi: 31.08.2016. Ayrıca Halkın Hakları Kadın Forumu Sonuç Bildirgesinde talep edilen kadın hakları için bkz. *Halkın Hakları Forumu*, Halkevleri-Mülkiyeliler Birliği Yayını, Ankara, 2008, s. 203-213.

58 2009'da değiştirilen Venezuela Bolivar Cumhuriyeti Anayasası, ev kadınları için sosyal güvenlik hakkını tanımıştır (m. 88). Bu Anayasanın 88. maddesi, ev işlerinin katma değer oluşturan, ekonomik zenginlik ve refah üreten bir etkinlik olduğunu kabul etmiştir. Ev kadınlarına sosyal güvenlik hakkının tanınmasında Küresel Kadın Grevi hareketinin de katkısı olmuştur. Bkz. James, 2010: 346.

59 Ev işinin ücretlendirilmesi talebi, 1970'li yılların başında İtalya, Britanya ve ABD'de örgütlenen "eviçi emek için ücret" kampanyalarında savunulmuştur (bkz. Federici, 2014: 94, 29 vd.). Uluslararası Ev İçi Emegin Ücretlendirilmesi Kampanyası, 1972'de başlatılmıştır (James: 2010: 300). İtalyadaki kampanya hakkında ayrıca bkz. Dalla Costa, 2015: 219 vd., 123 vd.

KAYNAKÇA

- Andrews, Penelope E. (2013) "Who's Afraid of Polygamy? Exploring the Boundaries of Family, Equality and Custom in South Africa", Julie Goldscheid (Ed.), *Gender and Equality Law* içinde, England: Ashgate, 247-275.
- Ayata, Gökçeçiçek, Sevinç Eryılmaz Dilek, Bertil Emrah Oder (der.) (2010) *Kadın Hakları, Uluslararası Hukuk ve Uygulama*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydın Yılmaz, E. Sare (2015) "Kadın Hareketinde Yeni Bir İvme: Toplumsal Cinsiyet Adaleti", *Turkish Policy Quarterly*, 13 (4), Winter 2015, (<http://turkishpolicy.com/Files/ArticlePDF/a-new-momentum-gender-justice-in-the-womens-movement-winter-2015-tr.pdf>, Erişim tarihi: 22 Haziran 2016).
- Bayrak, Emek (2013) "Kadına Yönelik Şiddet Bağlamında Kadının İnsan Hakları ve Kültürel Göreceliğe Eleştirel Bakış", *Prof. Dr. Erdal Onar'a Armağan*, Cilt 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 635-654.
- Bennett, T. W. (2011) "Legal Pluralism and the Family in South Africa: Lessons from Customary Law Reform", *Emory International Law Review*, 25, 1029-1059.
- Bock, Gisela (2004) *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, İstanbul: Literatür Yayınları (çev. Zehra Aksu Yılmaz).
- Bock, Gisela (2005) "Refah Devletlerinde Yoksulluk ve Annelik Hakları", Georges Duby, Michelle Perrot (Ed.), *Kadınların Tarihi, Cilt V: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru* içinde, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (çev. Ahmet Fethi), 373-400.
- Brenner, Johanna (2012) *Sınıf Siyaseti ve Kadın*, İstanbul: Kalkedon (çev. Dafne Yeşilsu).
- Brenner, Johanna (2014) "21st Century Socialist-Feminism", *The Journal of the Society for Socialist Studies*, 10 (1) Summer 2014, 31-49.
- Broyde, Michael J. (2012-2013) "Jewish Law Courts in America: Lessons Offered to Sharia Courts by the Beth Din of America Precedent", *New York Law School Law Review*, 57, 2012/13, 287-311.
- Bulaç, Ali (2013) "Yasak Meyve", *Zaman*, 19 Ocak 2013.
- Butler, Jennifer (2000) "For Faith and Family: Christian Right Advocacy at the United Nations", *The Public Eye*, Summer/Fall 2000, IX (2/3), 1-17.
- Cahill, Sean (2002) "Scared Chaste, Scared Straight: Abstinence-Only-Until-Marriage Education in U.S. Schools", *The Public Eye*, XVI (3), Fall 2002, 12-17.
- Chamberlain, Pam (2013) "Polished Lenses and Focused Targets: Defending Reproductive Justice", Alex DiBranco (2013 Update Editor), *Defending Reproductive Justice, An Activist Resource Kit* içinde, Political Research Associates, 11-15 (www.politicalresearch.org).
- Chamberlain, Pam and Jean Hardisty (2000) "Reproducing Patriarchy, Reproductive Rights Under Siege", *The Public Eye*, IX (1), Spring 2000, 1-17.
- Chamberlain, Pam (2006) *Undoing Reproductive Freedom, Christian Right NGOs Target the United Nations*, Political Research Associates (www.politicalresearch.org).
- Clarkson, Frederick (2016) *When Exemption is the Rule: The Religious Freedom Strategy of the Christian Right*, Political Research Associates, (www.politicalresearch.org).
- Cliff, Tony (1981) *Kadınların Özgürlüğü ve Sınıf Mücadelesi*, İstanbul: Atalol Yayıncılık (çev. Şamil Beştoy).
- Cohen, Jean L. (2012) "The Politics and Risks of the New Legal Pluralism in the Domain of Intimacy", *I.CON*, 10 (2), 380-397.
- Crenshaw, Carrie (1995) "The "Protection" of "Women": A History of Legal Attitudes Toward Women's Workplace Freedom", *Quarterly Journal of Speech*, 81 (1), 63-82.
- Cutting, Christopher (2012) "Faith-Based Arbitration or Religious Divorce: What Was the Issue?", Anna Korteweg and Jennifer Selby (Eds.), *Debating Sharia: Islam, Gender Politics and Family Law Arbitration* içinde, Canada: University of Toronto Press, 66-87.
- Dalla Costa, Mariarosia (2015) *Kadınlar ve Toplumun Altüst Edilmesi*, İstanbul: Otonom Yayıncılık (çev. Kolektif).

- Dhaliwal, Sukhwant ve Pragna Patel, (2014) “Çokinanççılığın Gölgesinde Feminizm: Birleşik Krallık’taki Güney Asyalı Kadınlar Açısından İçerimler”, Srila Roy (der.), *Yeni Güney Asya Feminizmleri, Çelişkileri ve İhtimaller* içinde, İstanbul: Güldünya Yayınları (çev. Zeynep Yeter), 207-230.
- Domingo, Wesahl (2015) “The Case of the Recognition of Muslim Personal Law in South Africa: Colonialism, Apartheid and Constitutional Democracy”, Adam Possamai, James T. Richardson, Bryan S. Turner (Eds.), *The Sociology of Shari’a: Case Studies from around the World* içinde, Switzerland: Springer, 175-195.
- Durojaye, Ebenezer & Lucyline Nkatha Murungi (2014) “The African Women’s Protocol and Sexual Rights”, *The International Journal of Human Rights*, 18 (7-8), 881-897.
- Eisenstein, Zillah R. (1988), *The Female Body and the Law*, USA: University of California Press.
- Eisenstein, Zillah (1987) “Liberalism, Feminism and the Reagan State: The Neoconservative Assault on (Sexual) Equality”, *The Socialist Register*, 23, 236-262.
- Ertürk, Yakın (2015) *Sınır Tanımayan Şiddet: Paradigma, Politika ve Pratikteki Yönleriyle Kadına Şiddet Olgusu*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Esping-Andersen, Gosta (2011) *Tamamlanmamış Devrim: Kadınların Yeni Rollerine Uymak*, İstanbul: İletişim Yayınları (çev. Selin Çağatay).
- Federici, Silvia (2011) *Caliban ve Cadı, Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim*, İstanbul: Otonom Yayıncılık (çev. Öznur Karakaş).
- Federici, Silvia (2014) *Sfır Noktasında Devrim: Ev İşi, Yeniden Üretim ve Feminist Mücadele*, İstanbul: Otonom Yayıncılık (çev. D. Meral, H. Mertol, Ö. Avcı).
- Foner, Philip S. (der.) (2012) *Clara Zetkin, Seçme Yazılar*, Ankara: NotaBene Yayınları (çev. kolektif).
- Galanter Marc and Jayanth Krishnan, (2001) “Personal Law Systems and Religious Conflict: A Comparison of India and Israel”, Gerald James Larson (Ed.), *Religion and Personal Law in Secular India* içinde, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 270-300.
- Gimenez, Martha E. (2004) “Connecting Marx and Feminism in the Era of Globalization: A Preliminary Investigation”, *Socialism and Democracy*, 18 (1), 85-105.
- Goldman, Wendy Z. (1993) *Women, The State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grazia, Victoria de (2005) “Mussolini İtalyan Kadınları Nasıl Yönetti?”, Georges Duby, Michelle Perrot (Ed.), *Kadınların Tarihi, Cilt V: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru* içinde, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (çev. Ahmet Fethi), 119-143.
- Hırata, Helena (2011) “Esnek Çalışma ve Ücretli Kadın Emeği”, *Kadın Emeği Konferansı 12-13 Kasım 2011: Ücretli-Ücretsiz Emek Kıskaçında Kadın*, İstanbul: Sosyalist Feminist Kolektif, 89-96.
- International Council on Human Rights Policy (2009) *When Legal Worlds Overlap: Human Rights, State and Non-State Law*, Switzerland: International Council on Human Rights Policy.
- James, Selma (2010) *Cinsiyet, Irk, Sınıf: Kadınlardan Yeni Bir Perspektif*, İstanbul: bgst Yayınları (çev. A. Sönmez, N. Ilgicioğlu, S. Gündoğan).
- Kandiyoti, Deniz (2015) “Kadın Hakları Açmazda mı?”, *Feminist Politika*, 26, Bahar 2015, 48-49.
- Kaoma, Kapy (2009) *Globalizing the Culture Wars, U.S. Conservatives, African Churches, & Homophobia*, Political Research Associates, (www.politicalresearch.org).
- Kaoma, Kapy (2012) “The Culture Wars Come to Zambia”, *The Public Eye*, XXVII (2), Summer 2012, 1-16.
- Karamustafaoğlu, Tunçer (1970) *Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Kaser, Karl (2008) *Patriarchy after Patriarchy, Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*, Vienna: LIT Verlag.
- Khondker, Habibul Haque (2015) “Modern Law, Traditional ‘Shalish’ and Civil Society Acti-

- vism in Bangladesh”, Adam Possamai, James T. Richardson, Bryan S. Turner (Eds.), *The Sociology of Shari’a: Case Studies from around the World* içinde, Switzerland: Springer, 31-49.
- Köse, Elifhan (2014) *Sessizliği Söylemek: Dindar Kadın Edebiyatı, Cinsiyet ve Beden*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lefaucheur, Nadine (2005) “Annelik, Aile ve Devlet”, Georges Duby, Michelle Perrot (Ed.), *Kadınların Tarihi, Cilt V: Yirminci Yüzyılda Kültürel Bir Kimliğe Doğru* içinde, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (çev. Ahmet Fethi), 401-418.
- Lenin, V.İ. (2010) *Kadınların Kurtuluşu* (der. Nadezhda Krupskaya), 3. Bs., İstanbul: Akademi Yayın (çev. Ertuğrul Yemenoğlu).
- Macfarlane, Julie (2012) “Practising an ‘Islamic Imagination’: Islamic Divorce in North America”, Anna Korteweg and Jennifer Selby (Eds.), *Debating Sharia: Islam, Gender Politics and Family Law Arbitration* içinde, Canada: University of Toronto Press, 35-65.
- Mahaim, Annik, Alix Holt, Jacqueline Heinem (1992) *Kadınlar ve İşçi Hareketi*, İstanbul: Yazın Yayıncılık (çev. D. Işık).
- Michaelson, Jay (2013) *Redefining Religious Liberty: The Covert Campaign Against Civil Rights*, Political Research Associates, (www.politicalresearch.org).
- Mink, Gwendolyn (2001) “Violating Women: Rights Abuses in the Welfare Police State”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 577, September 2001, 79-93.
- Moreno, Luis (2006) “Süper Kadınlar ve Akdeniz Refahı”, Ayşe Buğra-Çağlar Keyder (der.), *Sosyal Politika Yazıları* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 375-395.
- Nichols, Joel A. (2006) “Multi-Tiered Marriage: Ideas and Influences from New York and Louisiana to the International Community”, *Law Review*, XX, 1-65 (<http://ssrn.com/abstract=895190>).
- Oliver, Marcia (2012) “The US President’s Emergency Plan for AIDS Relief”, *International Feminist Journal of Politics*, 14: 2, June 2012, 226-246.
- Özateş, Özge Sanem (2015) *Malumun İlanı, Kadın Emeginin Saklı Yüzü: Eviçi Bakım Emegi*, Ankara: Notabene Yayınları.
- Özdek, Yasemin (1994) “Evrensellik/Kültürel Görecelik Geriliminde İnsan Hakları”, *Birikim*, 65, Eylül 1994, 15-36.
- Özdek, Yasemin (2015) “Neoliberal Dönemde Yargının Dönüşümü”, Bora Erdağı (ed.), *Liberal Hakların, Hukukun ve Devletin Sınırları* içinde, Ankara: NotaBene Yayınları, 221-260.
- Parke, L. Cole (2015) “Natural Deception: Conned by the World Congress of Families”, *The Public Eye*, Winter 2015, 9-14.
- Patel, Pragna (2011) “Cohesion, Multi-faithism and the Erosion of Secular Spaces in the UK: Implications for the Human Rights of Minority Women”, *IDS Bulletin*, 42 (1), January 2011, 26-40.
- Queiroz, Jandira (2012-13) “A Beachhead in Brazil: Christian Right Legal Center’s South American Way”, *The Public Eye*, XXVIII (1), Winter 2012-13, 1-20.
- Redmond, Malika (2013) “Reproductive Justice at Roe’s 40th Anniversary”, Alex DiBranco (2013 Update Editor), *Defending Reproductive Justice, An Activist Resource Kit* içinde, Political Research Associates, 8-10 (www.politicalresearch.org).
- Reich, Wilhelm (1989) *Cinsel Devrim*, 4. Bs., İstanbul: Payel Yayınevi.
- Saluk, Seda (2014) “Üreme Politikaları Üzerine Bazı Notlar: Sağlıkta Dönüşüm Programı, Aile Hekimliği ve Gebliz Sistemi”, *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, 24, Ekim 2014, 23-38.
- Selby, Jennifer A. and Anna C. Korteweg, (2012) “Introduction: Situating the Sharia Debate in Ontario”, Anna Korteweg and Jennifer Selby (Eds.), *Debating Sharia: Islam, Gender Politics and Family Law Arbitration* içinde, Canada: University of Toronto Press, 12-31.
- Sen, Gita (2005) *Neolibs, Neocons and Gender Justice: Lessons from Global Negotiations*, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD).
- Sezgin, Yüksel (2011) “Women’s Rights in the Triangle of State, Law, and Religion: A Comparison of Egypt and India”, *Emory International Law Review*, 25, 1007-1028.

- Shamsul, A.B. (2015) "One State, Three Legal Systems: Social Cohesion in a Multi-ethnic and Multi-religious Malaysia", Adam Possamai, James T. Richardson, Bryan S. Turner (Eds.), *The Sociology of Shari'a: Case Studies from around the World* içinde, Switzerland: Springer, 17-30.
- Solamo-Antonio, Isabelita (2015) "The Philippine Shari'a Courts and the Code of Muslim Personal Laws", Adam Possamai, James T. Richardson, Bryan S. Turner (Eds.), *The Sociology of Shari'a: Case Studies from around the World* içinde, Switzerland: Springer, 83-101.
- Taştekin, Fehim (2011) "Gedung Merdeka'da Müslüman Kadınlar Geçidi", *Radikal*, 13.05.2011.
- Tekeli, Şirin (1982) *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Therborn, Göran (2004) *Between Sex and Power, Family in the World, 1900-2000*, London and New York: Routledge.
- Turner, Bryan S. and Berna Zengin Arslan (2015) "Legal Pluralism and the Shari'a: A Comparison of Greece and Turkey", Adam Possamai, James T. Richardson, Bryan S. Turner (Eds.), *The Sociology of Shari'a: Case Studies from around the World* içinde, Switzerland: Springer, 219-235.
- Turner, Bryan S. (2015) "Soft Authoritarianism, Social Diversity and Legal Pluralism: The Case of Singapore", Adam Possamai, James T. Richardson, Bryan S. Turner (Eds.), *The Sociology of Shari'a: Case Studies from around the World* içinde, Switzerland: Springer, 69-81.
- Üye, Saim (2013) *Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Walby, Sylvia (2016) *Patriyarka Kuramı*, Ankara: Dipnot Yayınları (çev. Hülya Osmanağaoğlu).
- William, Arsani (2010) "An Unjust Doctrine of Civil Arbitration: Sharia Courts in Canada and England", *Stanford Journal of International Relations*, XI (2), Spring 2010, 40-47.
- Yalom, Marilyn (2002) *Antik Çağlardan Günümüze Evli Kadının Tarihi*, İstanbul: Çitlembik Yayınları (çev. Zeynep Yelçe, Neşenur Domaniç).
- Yılmaz, Zehra (2015) *Dışil Dindarlık: İslamcı Kadın Hareketinin Dönüşümü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yuval-Davis, Nira (2014) *Cinsiyet ve Millet*, 4. Bs., İstanbul: İletişim Yayınları (çev. Aysin Bektaş).